

ביקורת ספרים

על ספרם של דן הורוביץ ומשה ליסק, **מצוקות באוטופיה: ישראל – חברה בעומסייתת**, עם עובד, תל אביב 1990

החיסרון המרכזי של מחקר מעמיק זה, פרי עטם של שניים מחשובי הסוציולוגים בישראל, הוא היצמדותו לתקופת היישוב וחוסר יכולתו לבחון את תקופת המדינה על כל משמעויותיה.

אין כוונתי להתעכב על היתרונות של מחקרם, המתאר את כל מטלותיה הרבות מספור של חברה חלוצית, אשר אוכלוסייתה גדלה פי שלושה וארבעה בבת אחת, ואשר עמדה במלחמות הרבה, והניפה דגלים רבים בעת ובעונה אחת, עד שלדעת המחברים נסתכסכו כולם זה בזה. מבחינה זו – עצם התיאור של עומס היתר שהטלנו על עצמנו – אין שני למחקר הזה. הקושי הוא בתשתית ההיסטורית של המחקר ובפרשנות שנתנו המחברים לעובדות, מהן שאין ניתן להשיג עליהן כשלעצמן ויש להתפעל על איסופן ובניינן למבנה מוצק ומרתק.

בריאיון שנתנו המחברים לביטאון יעד לחקר תנועת העבודה של השומר-הצעיר אמר דן הורוביץ, כי לדעתו 'אפשר שהרחיקו לכת לכיוון של "ממלכתיות" ופגעו שלא לצורך במורשה המוסדית והרעיונית של תנועת העבודה'. זהו משפט מפתח, הדורש קביעה יסודית אחת לגבי מורשת זו: לא היתה לה, לתנועת העבודה, שמעולם לא היתה עשויה מעור אחד, מראשיתה ועד להקמת המדינה, תיאוריית שלטון ברורה. כל המעיין במחקריהם של אלקנה מרגלית ושל ברוך כנרי על גופים שונים בתנועת העבודה, כמו גורדוניה מימין והקיבוץ-המאוחד שמשמאל, יגלה עד היכן היתה גורדוניה נוטה לאנרכיזם ועד כמה היה הקיבוץ-המאוחד בהנהגתו של טבנקין נוטה לבקש לעצמו כתר מנהיגות של מיעוט הכופה את רצונו על הרוב או כופה פשרה שאין הרוב במדינה דמוקרטית מחויב לקבלה. הסידור הזה היה הכרחי בתקופת היישוב, אולם כדי למסד אותו בתקופת המדינה בלי לאנוס את הרוב – ובייחוד כאשר פנה טבנקין לעברה של מוסקבה יחד עם יערי וחזן – צריך היה לדון בתיאוריה של שלטון במדינה ריבונית. היה צריך להקדיש מחשבה רבה לא 'לתיאורים' הסוציאליים דווקא או לבעיות החוץ והביטחון שהטרידו את סיעות המיעוט בתנועת העבודה, מתוך אי-הבנה מרובה של הנעשה סביבנו ובעולם של 'המלחמה הקרה', אלא לעשות מה שעשו 'האבות המייסדים' באמריקה בעיצומה של מלחמת השחרור שלהם – להגות במשמעותה של ריבונות ובמשמעותו של שלטון בתנאי ריבונות. שכן לתנועת העבודה היו תיאוריות חברתיות ותכנים תרבותיים ופרקסיים של פעולה הקרוי 'קונסטרוקטיביזם', שהורוביץ מכנה בשם 'התרומה המקורית של תנועת העבודה הישראלית למחשבה הסוציאליסטית והציונית'. אולם למחשבה הסוציאליסטית כולה היה על פי רוב קושי עם 'המדינה', ועם תיאוריות

של שלטון במדינה. הסוציאליזם לא התעניין במדינה אלא ככלי או כקליפה או כתופעה של מעבר. הוא מיקד את תשומת לבו במעמד, בבעיה הסוציאלית וגם בבעיה הלאומית, שהיו בעיות היסוד של המאה התשע-עשרה שבה נולד והתבגר. הוא לא התעניין במה שהמאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה ראו בו נושא למחשבה מעמיקה – שחרור הפרט והיחס לשלטון במדינה כאל ממד אוטונומי של החיים הציבוריים. תורת הפרדת הרשויות, שלטון החוק, 'כללי המשחק' – היחס למסורת או לתיאוריה מופשטת של זכויות האדם כמקורות ללגיטימציה של השלטון במדינה, ההתנגשות בין פרקסיס לתיאוריה, הצורך בפשרה ממוסדת או בהכרעת רוב חד-משמעית ובאילו מקרים, כל הסוגיות הללו העסיקו את גדולי ההוגים והמדינאים דווקא בשעת לידתה של אומה חדשה-ישנה כמו האומה האמריקנית. הן העסיקו את טובי ההוגים האנגלים בתקופה מכרעת לעתיד העולם – המהפכה הצרפתית – ולאור לקחיה. אישים בשיעור קומתם של אדמונד בורק ושל אלכסיס דה-טוקוויל, דור אחריו בצרפת, לא נמצאו במקומותינו, ואין הדבר צריך להפתיע אותנו, אלא להסביר את דלות המחשבה המדינית של תנועת העבודה הציונית.

שלטון ושינוי

דלות זו אינה באה להמעיט מהישגיה של תנועת העבודה, אלא לברר את קשייה האופייניים בתקופת המדינה ואת השאלה – שהעסיקה הרבה את המחברים – כיצד איבדה תנועת העבודה את השלטון ב־1977. באותו ריאיון טען הורוביץ כי מפא"י נקלעה לכמה דילמות, או סתירות פנימיות, שלא ידעה להתגבר עליהן: לפי האידיאולוגיה שלה היה עליה לשאוף לשינוי חברתי, אולם כמפלגת שלטון נקלעה למצב שבו היה עליה לשבח את הקיים ולטפח נטיות קונפורמיסטיות. היא חתרה ל'נורמליזציה' ולאימוץ דמות של עם 'ככל הגויים', כאשר מנהיגה דוד בן-גוריון הרים על נס דווקא את הסיסמה 'אור לגויים', אבל הוא עשה הכול כדי שנהיה ככל הגויים. 'תוצאה חמורה היתה הוויתור על הבכורה הרעיונית'. הכלליות והממלכתיות – שתי סיסמותיו של בן-גוריון בתקופת היישוב ובתקופת המדינה – לא יכלו להתחרות במסורת היהודית, שאותה נשאו דווקא הדתיים. הללו הוציאו מקרבם 'תרבות לאומנית, פרטיקולריסטית ואתנוצנטרית', שהיא החצי האחד של תרבות ישראל, בעוד החצי האחר – תנועת העבודה – 'נראה כאילו הוא מרוקן מתכנים רוחניים'. הטיעון הזה הוא עקבי ומעניין, אך אינו עומד במבחן הביקורת. מבחן אחד הוא מבחנה של הסוציאל-דמוקרטיה בכלל, ולא רק במקומותינו. מבחן שני הוא מבחן מנהיגותו של בן-גוריון, שהתריע מפני הצפוי למפא"י, נלחם בו ופרש ממנה. מבחן שלישי, שגם המחברים מכירים בו, הוא פרשת הדרכים של ששת הימים.

מחקר משווה

מחקר משווה על מפלגות סוציאל-דמוקרטיות במערב היה מלמד אותנו, כי רובן אינן בשלטון כיום וכי תהליך זה החל בשנות השבעים. הדבר קשור, בין היתר, בהצלחתה של הסוציאל-דמוקרטיה בתחומים אחדים ובהפיכת כמה מערכיה למוסכמים על הכול. אצלנו הדבר היה קשור גם באליטיזם, בסיעיות ובמאבקים הפנימיים בתוך תנועת

העבודה, שבהעדר 'כללי משחק' מוסכמים בתוכה, דחפו אותה ליצירת המערך הראשון וצאצאיו אחריו, וסייעו להקמת המערך הנגדי של חירות והליבראליזם. כאן מדובר באוטונומיה של הפוליטיקה ובתכניה של הפוליטיקה הסיעיתית בתנועת העבודה. היה זה דווקא בן-גוריון אשר, במשא ומתן הקואליציוני עם מפלגות השמאל בשנת 1955, טען כלפי יערי וחזן, כי אין החלוציות יכולה להיעצר בשעריו של קיבוץ נירים. כלפי גלילי ואלון התריס, כי ענייני הביטחון מחייבים, בין היתר, לחתור לברית עם ארצות-הברית ולאחריות קולקטיבית בתוך הממשלה בעניין זה ובעניינים אחרים. אלון השיב עוד באמצע שנות החמישים: 'יחסנו לברית-המועצות ידוע'. לאחר מכן עשו אלון וסיעתו ככל שיכלו כדי לנגח את מפא"י, 'מפלגת הציר' (מפלגה שבלעדיה לא ניתן להקים ממשלה), בענייני החוץ והביטחון, אולי מתוך פחד מרוסיה ולא עוד מתוך הערצה, ובוודאי מתוך שיקולים פוליטיים פנימיים. שתי מפלגות השמאל התסיסו את העובדים ויצרו מצב שבו פריון העבודה לא מילא תפקיד בענייני שכר, ואילו ה'בוסים' של מפא"י חתרו מצדם לשתף אותן בשלטון כדי ליטול את עוקצה של מתקפתם. בכך נוצרה סתירה בין מדיניות החוץ והביטחון של בן-גוריון לבין הרכב הקואליציה שהוקמה במהלכה של 'פרשת לבון'. על הפרשה עצמה לא אתעכב כאן, אולם הנזקים שהסבה בציבור הפסיבי-עדרכה של העולים החדשים היו חמורים ביותר לדעתו. רובם הלכו אחרי בן-גוריון ומפא"י; מנהיגותו של בן-גוריון אמנם לא היתה דתית, אבל הדגישה את התנ"ך, את אהבת הארץ (ועם זאת את הצורך להשלים עם חלוקתה) וכן ערכים לאומיים ואנושיים-כלליים גם יחד; רק מיעוטם יכלו להמשיך להזדהות עם לוי אשכול, עם גולדה מאיר ועם משה דיין, גם כאשר הללו פתחו לרווחה את שערי ארץ-ישראל השלמה ב-1967 ועל אחת כמה וכמה כאשר נראו כאדריכלי המחזל של 1973. אולם אפילו נניח שלא ענייני החוץ הטו את לב עדות המזרח הרחק מתנועת העבודה, אלא ענייני פנים, לדעתו לא יכלה מפא"י להמשיך להיות מפלגתו של יורם אוברקוביץ מחברת החשמל, של נהגי 'דן' ו'אגד' ושל גורמים דומים במשק, ולהמשיך לדבר מפיו של בן השכונות, אפילו ניסתה לעשות למענו ככל יכולתה ממהומות ואדי סאליב ואילך. מטעם זה היה הכרח ליצור חלוקה ברורה בין שתי מפלגות ראשיות בדומה לשיטה הבריטית: לכונן מפלגת 'לייבור' מול מפלגה שמרנית-ליברלית, אשר, לולא מלחמת ששת הימים ושיתופה של גח"ל בממשלת אשכול, יכלה דווקא ליפול תחת השפעתו של הימין המתון. בגין שלפני 1967 לא היה בגין שלאחר מכן. חלוקה ברורה זו היתה מונעת פיצולים באזור הבחירה הטבעי של מפלגת הלייבור, הן משמאל והן מימין. שכן ד"ש, אשר העלתה תחילה את בגין לשלטון, לא היתה יכולה לפצל את מחוז הבחירה של המערך ולרוץ כנפרד, כפי שעשתה ב-1977, ורוב מצביעיה לא היו מסוגלים להצביע גח"ל. זו היתה הרפורמה שבן-גוריון נלחם עליה עוד לפני הקמת המדינה, אך מלחמתו נכשלה כמו שנכשל בניסיונותיו לכונן מינהל ציבורי-אוניברסלי וכלים למניעת פוליטיזציה גמורה של משרדי הממשלה הקואליציונית התמידית, שלא היה מנוס ממנה מאז מלחמת השחרור. כל אלו היו בעיות פוליטיות, קונסטיטוציוניות, מינהליות האופייניות למדינות חדשות ולא לחברות טרום-מדינתיות. ביישוב שלפני הקמת המדינה הושג קונסנזוס בתוך תנועת העבודה הודות לאתגרים מבחון, ובעיקר בעקבות השואה. יתר על כן, קונסנזוס זה היה כרוך בויתורים של הרוב למיעוט בתנועת העבודה, שאין

לישכם עם כללי שלטון תקינים ועם האתגרים מבחוח, שהשמאל הצטיין באי-הבנתם. קיצורו של דבר, מפלגות השמאל – ולא רק הן – חתרו לחזור לימים שלפני הקמת המדינה, בעוד שבן-גוריון ניסה להחדיר לראשן שאכן קמה מדינה. מאבקיו על סדרי שלטון מתוקנים ועל רפורמה קונסטיטוציונית היו שזורים בענייני פנים ובענייני חוץ וביטחון בעיתוי היסטורי מסוים, ובכללם 'עיבוי' אוכלוסיית היישוב הקטן שזכה בעצמאות מדינית ב־1947 הודות לעלייה ההמונית.

חיסרון יסודי אחר, אופייני לבני הארץ שגדלו בה בתקופה שלפני הקמת המדינה, הוא העדר דיון רציני במחקר זה על השפעת השואה על החברה הישראלית, ובייחוד על הפוליטיזציה שלה בידי 'מין' ושמאל. בין הסיבות לירידת קרנה של מפא"י בעיני יוצאי אירופה, ולאחר מכן בעיני חלק מן הדור הצעיר – עד ל'פוסט-ציונות' הרדיקלית של ימינו – היה לדעתי משפט קסטנר באמצע שנות החמישים והקשר המסובך שבין משפט אייכמן בראשית שנות השישים לבין מדיניותו הגרמנית של בן-גוריון ולבין 'פרשת לבון', שהתרחשו על פני השטח. מתחת לפני השטח התנהל ויכוח פרוץ על האופציה הגרעינית של ישראל ומעליו ויכוח על המדענים הגרמנים במצרים, שבו שיתף השמאל פעולה עם הימין והוציא אותו לראשונה מן המדבר הפוליטי. השואה – או ה'הלם המאוחר של השואה' שהופיע במהלך משפט אייכמן – יצרה כאן את הרקע החסר בעבודתם של הורוביץ וליסק להבנת הנזק שנגרם למנהיגותו של בן-גוריון דווקא בידי עיתונאים ופוליטיקאים ליברליים כמו עמוס אילון, שספרו שעת האפס הפך את מנהיגי מפא"י ל'אפסים', אשר לא התעלו לגובה השעה בימי השואה.

בעיות אלה לא הוצגו לפני הקורא באופן שיהלום את עומק הדיון בהשלכות השליליות של המעבר מיישוב למדינה במחקר מזהיר זה.

שלמה אהרונוסון

על ספרו של יגאל עילם, ממלאי הפקודות, כתר, ירושלים 1990

בניגוד למחקרם של הורוביץ וליסק, אין ספרו של עילם מחקר. זהו פמפלט 'פוסט-ציוני' במהותו, שנדגר במדגרתו של עמוס אילון ושל 'שעת האפסים'. פמפלט זה מבוסס בתחילתו על פרשנות שגויה של מקורות משניים, ויש ללמוד ממנו עד כמה אסור להפקיד את פרשנותה של ההיסטוריה בידי קנאים. עילם הוא דגם של חובב העוסק בהיסטוריה, שנדמה לו כי בידיו מפתח להיסטוריה, ולפחות לפרקיה המעוררים את קנאתו ואת זעמו, בלא שעשה את המחקר הנדרש בכלים המתחייבים כדי ללמוד אותה. יש לו חשד, או 'תיאוריה', כי רבים מן האירועים החמורים בהיסטוריה של גרמניה הנאצית ושל ישראל – עצם האנלוגיה אופיינית לדרכי המחשבה של קנאים מן הסוג שהמציא את המונח 'יודונאציזם' – יש להם מכנה משותף. מהו אותו 'מכנה משותף'? פקודות נוראות, מן הסוג של 'הפתרון הסופי', של פרשת 'פאטריה', של פרשת 'כפר-קאסם' ושל 'פרשת לבון', לא היו פקודות מפורשות, אלא תהליך של הסכמה הודית

בין המפקדים לפיקודיהם. במידה רבה באה היוזמה מלמטה, ולעתים קרובות היו 'ממלאי הפקודות' הגורם אשר חולל מעשי פשע או מרכיב מרכזי בתהליך קבלת החלטות שהוביל למעשי פשע.

אנלוגיה משוקצת

הכלים הנדרשים למחקר בתחומים שהמפלט של עילם עוסק בהם הם הכלים האלה: ידיעה מספקת בשפות שבהן ניתנו או לא ניתנו הפקודות הנפשעות שבהן הוא מעוניין; שליטה מוחלטת במקורות הראשוניים של החברות שבהן המדובר או לחילופין, אם מקורות אלה לא נפתחו כולם למחקר, מסירת מידע מדוקדק על כך לקורא וסיוג מסקנותיו של החוקר בהתאם למוגבלות המידע; הכרה מעמיקה של הנפשות הפועלות על בסיסם של מקורות אחרים, בהם משניים, המבטאים את 'רוח התקופה' ההיסטורית שבה מדובר ואת כללי הפעולה – או היעדרם – של האישים הכודדים ושל הארגונים שבהם עוסק החוקר; הכרה בהבדלים שבין החברות והאישים שבהם מדובר והימנעות מהשוואות שאין הדעת סובלת – בהעדר הכלים והאחריות המדעית הנדרשת – בין חברות שונות לחלוטין בתנאי מלחמה שהאחת פתחה בה ואילו האחרות נכפו במידה רבה על האחרת.

המפלט של עילם אינו עומד אף כאחת מן הדרישות הללו, הנתבעות כמובנות מאליהן מתלמיד היסטוריה המסיים תואר ראשון.

אין אנו למדים מפיו שהוא יודע את השפה הגרמנית, ששליטה בה הכרחית לכל חוקר של 'הפתרון הסופי' של היטלר. להפך, מקורותיו, בדיונו ב'פתרון הסופי', הם משניים ברובם המכריע, תרגומים ופרשנויות של אחרים, מהם משנות החמישים, בעלי אופי פסיכולוגיסטי (פסיכולוג אמריקני), היסטורי ואחר, וחסרה היכרות מעמיקה עם המקור הראשי – היטלר עצמו. עילם אינו יודע כי הן בנאומים פומביים והן ב'שיחות השולחן' שלו אמר היטלר על 'הפתרון הסופי' שהיה התגשמותה של 'הנבואה' שניבא ב־30 בינואר 1939, ושבה איים בפירוש כי אם תפרוץ מלחמת עולם שנייה 'יושמד הגזע היהודי באירופה'. פירוש הדבר אינו פשוט, כפי שטוענים ההיסטוריונים המאמינים כי הוא התכוון להשמיד את היהודים כל ימיו, וכי הדברים נאמרו בפירוש במיין קמפף. להפך, כאן היה ההיסטוריון חייב להתחיל לחקור, מדוע עברו שנתיים של מלחמה עד להחלטה על 'הפתרון הסופי'. הפתרון מונח ב'נבואה' עצמה – בקשר שקשר היטלר בין מלחמה, כלומר מלחמת עולם שבה יהיו מעורבים גם האמריקנים, ובייחוד בין התנהגותן של מעצמות המערב כלפיו, לבין גורל היהודים. היהודים ימותו, אם תהיה מלחמה כזו. מלחמה שתסכן את הנאציזם ותאיים עליו בכליה, כפי שנראו הדברים עם נטייתה של ארצות-הברית כלפי בריטניה הגדולה במהלך 1941, תביא כליה על היהודים. בוודאי שמלחמת ניצחון גרמנית תביא עליהם כליה ברוסיה, אשר הכרחי לתקוף אותה גם בשל סירובה של בריטניה להיכנע, בגלל שלטון היהודים ו'זונת היהודים' צ'רצ'יל באימפריה הבריטית. אחר כך יושמדו היהודים ביתר חלקי אירופה. כל זה לא היה הכרחי לכאורה, לו התנער המערב מן היהודים וקיבל את תביעותיו של היטלר; או אז ניתן היה לסלק את היהודים מאירופה למדגסקאר. אולם היהודים עצמם עומדים מאחורי מלחמת המערב בהיטלר, ולכן יישאו אחיהם שבידו בתוצאות, הרצויות לכשעצמן. גם תבוסה גרמנית

מאיימת לא תחלץ את היהודים מידי היטלר, אלא – אם בכלל – בתמורה לווייתורים של המערב בדומה לאלו שדרש אייכמן במסגרת שליחתו של יואל בראנד. השיקולים כאן היו פוליטיים ואידאולוגיים גם יחד, ונשמרו בוודאי לאיש היחיד ברייך השלישי שראה עצמו מוסמך לכך. זה היה מצב של מלכוד כפול, משולש ומרובע שהיהודים עצמם לא יכלו להיחלץ ממנו, וכל מה שיעשו בעת ההיא נדון מראש לכישלון. הפרשנות המשונה שנתן עילם למהלכי הגורמים השונים שהיו כפופים להיטלר – ובוודאי שהם יזמו 'שיפורים' משלהם ועודדו אותם ביוזעין ל'תחרות להרע' ביניהם על פרשנותה של האידיאולוגיה ושל המדיניות הרשמית כלפי היהודים – אינה בנויה על לימוד יסודי של מקורות גרמניים ראשוניים, ובכללם עדת אייכמן, בשפתו, בחקירתו לפני משפטו בירושלים. אין המחבר מכיר כלל מקורות חדשים שנחשפו למחקר הודות לפתיחת ארכיוני המודיעין האמריקני בשנת 1985, ובהם מסמכי שלל גרמניים. אין הוא מכיר את המקורות הראשוניים הבריטיים ואף לא את האמריקניים. הוא מכיר באורח חד-צדדי את לבטיה של הנהלת הסוכנות היהודית באותה עת, ללא הקונטקסט הרחב יותר, והתרשם בשעתו כי הללו היו – ברוח משנתו הדמיונית למחצה של עמוס אילון – 'מחדלטורים' מעוררי שאט נפש. צדקנותו של הקנאי התעוררה בו בעשותו מחקר חלקי על השואה ממקורות ציוניים בלבד, ועתה קיבלה סימוכין 'מדעיים' כביכול שבאו להכפיש את אותה הנהגה ציונית עצמה כאילו היא ואנשיה המסונוורים נהגו בערבים וביהודים באורח דומה למה שעשו הנאצים ליהודים.

לא זה תופס, ולא זה עומד, שכן פרקיו של עילם העוסקים בהיסטוריה הישראלית הם אנקדוטיים, מגזימים בתיאור פרשיות לא חשובות יחסית, מעלימים את הקונטקסט ההיסטורי שלהן, ואינם מבוססים על תיעוד ארכיוני מלא מן הטעם הפשוט, שחלקו החשוב – ובכללו כל הפרוטוקולים של ישיבות הממשלה וגופיה מאז הקמת המדינה – טרם נפתח למחקר. לסיכום, מומלץ להשתמש בפמפלט זה כספר יסוד לתלמידי היסטוריה, כיצד אסור לעשות מחקר.

שלמה אהרונוסון

על ספרו של איסר הראל, **בטחון ודמוקרטיה**, עידנים, תל אביב 1989

זה כעשרים שנה מזכה איסר הראל, האיש שהיה ממונה על שירותי המודיעין והביטחון של ישראל בשנות החמישים ובראשית שנות השישים את הקהל הישראלי ואת ההיסטוריונים העוסקים בחקר תולדותיה של המדינה בשנותיה הראשונות, בחשיפה נרחבת של פרשיות נעלמות שבהן היה מעורב במשך שנות שירותו. יש מי שסבור שחשיפה זו מופרזת ובלתי מוצדקת, אולם אנו נשאיר שיקולים אלה לשלטונות הביטחון המוסמכים לכך, וכהיסטוריונים נודה בחפץ לב על התרומה שהראל תורם מדי פעם למאגר המידע והמקורות העומדים לרשותנו, גם אם מעצם טבעה יש בכתיבתו יותר מקורטוב של סובייקטיביות ואפולוגטיקה.

לספרו החדש בטחון ודמוקרטיה יש שתי יומרות החורגות ממה שנטל על עצמו בספריו הקודמים: הספר האחרון אמור לגולל לפנינו בצורה כוללת את רוב ניסיונו המקצועי. נוספו בו גם קטעים אוטוביוגרפיים שאינם קשורים בבעיות המודיעין. כמו כן נועד הספר לעסוק ברמה עקרונית בפרובלמטיקה הכרוכה בקיומם ובתפעולם של מנגנונים חשאיים במדינה דמוקרטית.

החיבור סובל מעומס יתר. הראל היה מודע לכפילות שנוצרה בגין הרצון לשוב ולדון בפרשיות שלהן כבר הקדיש בעבר ספרים מיוחדים ונמנע מלספר פרשיות אלו בפרוטרוט. אף על פי כן חייב אותו הרצון לשרטט יריעה רחבה וכוללת לשוב ולטפל גם בפרשיות אלו, תוך שהוא מאזכר פרטים פיקנטיים אחדים אך משאיר את מי שקרא את יתר ספריו בהרגשת יתר ואת אלה שלא קראום בהרגשת חסר. גם הפרקים המספרים את קורותיו בימי ילדותו, בנעוריו ובבחרותו, טרם גויס לשירותי המודיעין של ההגנה, נראים מיותרים מכיוון שהם משורטטים בשטחיות, ללא כשרון ספרותי מיוחד, ואין בהם כל ייחוד. הקורא פרקים אלה מרגיש כאילו הוא קורא תיאור סטריאוטיפי שקרא כבר פעמים רבות בעבר על קורותיו של חלוץ אלמוני שרבות היו כמוהו: סבא תלמיד חכם ונערץ, אבא שירד מנכסיו, דוד שהפך לקומוניסט וסופו שכילה את ימיו בגלות באחת מארצות המערב, בן-דוד בונדיסט שמצא את גאולתו כמנהיג פועלים יהודים בניו יורק, ימי מצוקה בקיבוץ צעיר באחת ממושבות השרון, פעילות בהגנה כאיש השורה וכיוצא באלה.

גם ברצף הסיפור בכללותו יש חידושים מועטים בלבד. הקריאה בספר מחזקת את ההרגשה ששררה כבר קודם לכן, שספרו של מיכאל בר-זוהר הממונה נכתב בעיקר על סמך עדויות שאיסר הראל עצמו מסר למחבר ושעתה הוא חוזר ומספר אותן בגוף ראשון. אף על פי כן שופע הספר פרקים רבים השופכים אור על אותה בעיה מרכזית שמעמיד הראל במרכז חיבורו הפעם. הביקורת הקשה שהראל מטיח באיסר בארי על חריגותיו מגבולות המותר בהפעלת שירותי מודיעין, חדירותיו של שירות הביטחון הכללי לשורותיה של מפ"ם בראשית שנות החמישים, תפקודה של המערכת החשאית של ישראל בהגנה על תפוצות הגולה ובעלייה החשאית, יחסי המודיעין של ישראל עם שירותים זרים, פרשת ביטול הממשל הצבאי על ערביי ישראל, יחסי המופקד על שירותי המודיעין עם הממונים עליו ולבסוף פרשת תפקודו של יועץ ראש הממשלה לענייני מודיעין – כל אלה הן סוגיות שנשארו פתוחות גם היום, וניסיונו של הראל לקבוע עקרונות שינחו את פעילותה של ישראל בעתיד הוא תרומה חיונית להגותם של קובעי המדיניות בהווה כמו גם לכושר הבנתם של חוקרי פרשיות העבר.

הראל אינו מתיימר להיות היסטוריון אובייקטיבי ומנוכר, והספר רצוף פולמוסים לוהטים ואף מרים נגד יריבים משכבר ומבקרים מתמול שלשום. הראל אף אינו מסתיר את גאוותו, לעתים קרובות בצדק, על הישגים לא מבוטלים, אך אין הוא מסתיר גם את חרון אפו ואת מרירותו המחלחלת באותם עניינים שבהם ראה את עצמו נפגע. אולם דווקא אותה היסחפות, מופרזת לעתים, אל נבכי הפולמוסים משאירה אצל הקורא לעתים קרובות ספקות ותמיהות, גם אם יסתמך רק על מה שהראל עצמו מספר לנו ולא יזדקק לעימות עדותו עם עדותם של בני הפלוגתא שלו.

הראל מקדיש לפרשת העיקוב אחרי פעילות מחתרתית שפשתה לכאורה בקרב מפ"ם

בראשית שנות החמישים שני פרקים ארוכים. האחד מתאר את האירועים עצמם לפי סדר השתלשלותם, והאחר מוקדש לפולמוס מייגע ומפורט מדי בעקבות האשמות שהטיח בו מאיר יערי, מנהיג מפ"ם, קרוב לעשרים שנה מאוחר יותר. הפרשה עצמה מרתקת ותובעת עיון מעמיק, מכיוון שהיא נוגעת בשאלות יסוד של המשטר הדמוקרטי שלנו הן מצד גבולותיה של פעילות מפלגתית והן מצד גבולות פעולות השיטור שמותר לממשלה להפעיל נגד תנועות פוליטיות. זוהי אחת מאותן פרשיות השייכות לתקופת הדמדומים שבין ימי היישוב לימי המדינה הריבונית, תקופה שבה נדרשו הכול להסתגל במהירות לכללי משחק חדשים ולאילווצים וריסונים המתחייבים מן התקומה הממלכתית. גם הראל מביא פרשה זו כדוגמה לאותם דמדומים, אך הוא מנסה להטיל את כל האשמה על מנהיגי מפ"ם ולרחוץ בניקיון כפיו המוחלט. קשה שלא להתרשם שיש לטיעונו של הראל משקל לא מבוטל, אך כמו בפרשות אחרות נראה שאין הוא מסוגל לאותה מידה של ביקורת עצמית או לפחות למידה של ספק, שניתן היה לצפות ממנו בבואו לספר את העניין לאחר שעברו שנים כה רבות. חרף כל טיעונו של המחבר אין הקורא מצליח להשתכנע למעלה מכל ספק ששתילת המיקרופון תחת שולחנו של מאיר יערי היתה אמנם מוצדקת. במהלך הדברים הוכח, אחרי ככלות הכול, שלמפ"ם היתה מידה מספקת של חסינות ציונית ונאמנות לערכי הדמוקרטיה שאפשרו לה להתגבר על מחלות הילדות שלה מכוח עצמה ולא מכוחו של שיטור חיצוני. האם אמנם לא ניתן היה ללוות את לבטיה הפנימיים של מפ"ם מתוך אהדה ואמון במקום לראותה שלא בצדק כמפלגה המכילה בקרבה גורמים המסכנים את ביטחונה של ישראל?

הקריאה בספרו של הראל בעיצומם של מאבקי ה'פרסטריוקה' בברית-המועצות ולאחר שרוב החוקרים שוב אינם מוכנים לראות את ג'ון פוסטר דאלס כאביר הצדק והחירות, או לראות את המלחמה הקרה שהיתה נטושה בין מערב למזרח בשנות החמישים כמלחמת בני אור בבני חושך, מותירה אותנו עם התחושה שלממונה על שירותי הביטחון של ישראל באותם ימים היתה ראייה חד צדדית וקיצונית מדי בכל הנוגע ליחסי ישראל עם עולם המהפכה הקומוניסטית, ושמידה מופרזת של דמוניזציה הביאה אותו לידי חשדנות מופרזת באנשי מפ"ם, לא כל שכן באנשי משה סנה, שאף בנאמנותו הלאומית קשה להטיל היום דופי מטווח של שלושים שנה. אלמלא היה להראל צורך נפשי להצדיק בכל מחיר את פרשת המיקרופון על ידי השחרת פניה של מפלגה כה מרכזית במשפחת המפלגות הציוניות בישראל, ייתכן שהיה מצליח להבין את הפרשה הזו באורה הנכון, כפרשה של לבטים קשים, כנים ורבי ייסורים של מחנה ציוני-סוציאליסטי לנוכח בגידתה של המהפכה, שבה האמינו בתום לב שנים כה רבות. ייתכן גם שהיה מצליח לשרטט ביתר בהירות את הקו המפריד בין מעקב מודיעיני מוצדק אחר גופים חתרניים לבין מעקב בלתי מוצדק אחר גופים אופוזיציוניים אך נאמנים. גם תיאור יחסי המודיעין שישראל ניסתה לטפח עם השירותים האמריקניים מסגיר לקורא כישלון מובהק, שאילו היה הראל מסוגל להודות בו היה חוסך מן הקורא דברי פרשנות ופולפול מייגעים המשאירים רושם של צדקנות והתחסדות שאינן במקומן. הראל חוזר פעמים מספר על תפיסתו שיחסי המודיעין הישראלי עם האמריקנים חייבים היו להישאר חד-סטריים, מעין תרומה שלא על מנת לקבל פרס לטובת מאבקי העולם החופשי נגד רשעותו של העולם הקומוניסטי: 'שיתוף הפעולה המיוחד הזה' כותב הראל

'צריך להיות מבוסס על עקרונות מוסריים מובהקים, ללא פניות ואינטרסים אנוכיים'. גם בלי שהקורא יגלה במהרה שהאמריקנים עצמם מעולם לא גרסו גרסה כה תמימה והיו תמיד מוכנים לנצל את רצונה הטוב של ישראל, בלי שהם עצמם ייאותו להושיט לה את ידם אפילו בעת מצוקתה, יישמעו דברים אלה מופרכים ביותר, מה גם כשהם באים מפיו של מי שהופקד על שמירת האינטרסים החיוניים ביותר של מדינתו. יחסים בין מדינות אינם נשענים אף פעם על אידיאות מופשטות אלא על אינטרסים. 'אינטרס אנוכי' ביחסים בינלאומיים אינו תואר גנאי אלא ציון לשבח. עד כמה שניתן לשפוט על פי עדותו הוא, אמנם ניהל הראל את יחסיו עם המודיעין האמריקני בדרך שגויה, ולהוציא בכמה מקרים שבהם נדחו בקשותיו מן האמריקנים אפילו בתחום המודיעין, הוא נמנע מלדרוש משותפיו כל תמורה עבור השירותים שהגיש ושהיו על פי דבריו חיוניים לאמריקנים. הראל תפס את קשריו עם אלן דאלס, ראש הסי.איי.אי בתקופה שבה היטה אחיו ג'ון פוסטר, מזכיר המדינה, כתף קרה להפצרותיה של ישראל לנשק, כאילו היו בחזקת יחסים פרטיים שאין להם קשר למתרחש במישורים אחרים. לטעון שהאח הצעיר היה 'בחור טוב' ואין להטיל עליו את אשמת מעילתו של אחיו הבכור בימי המשבר החמור שפקד את מערכת הביטחון של ישראל לאחר פרסום דבר העסקה הצ'כית-מצרית, פירושו להניח כאילו יחסי מודיעין בין מדינות הם מעין עניין משפחתי ולא עניין ממלכתי.

בין כה וכה באו העובדות וטפחו על פניו של הראל. אפילו כעסו, המוצדק כשהוא לעצמו, על חוסר ההגינות בניסוח ועל חוסר האחריות בתפוצה ובשמירה של מסמך של הסי.איי.אי המתאר את שירותי המודיעין הישראלי, שנחשף כאשר נתפס בידי המשמרות המהפכניים של חומיני בטהרן, אין בכוחו להביאו לכלל הודאה בכישלון גישתו העקרונית. ייתכן שלא היה זה מקרה שהראל לא שותף באותם קשרי מודיעין שטופחו בין משרד הביטחון וצה"ל לבין השירותים החשאיים הצרפתיים באביב 1956, שנוהלו מתוך שוויון מעמד ובדרך המכובדת והמקובלת של 'תן וקח' ונתנו לישראל פירות הילולים אשר שינו את מאזן הכוחות במזרח התיכון במשך שתי עשרות שנים, והשפעתם ניכרת עד עצם היום הזה.

בשאלת תפקודו של 'היועץ לראש הממשלה בענייני מודיעין' מצליח הראל לשכנע יותר. היעדרו של דרג נוסף במשפחת המודיעין בישראל, המסוגל לשמש תנא דמסייע לממשלה וכ'פרקליטו של השטן' לכלל המערכת, הוכח פעמים רבות כמגרעת חמורה וגרם נזקים לא מבוטלים. ייתכן שהראל מפרזו בטענו שאת כל המחדלים והכישלונות ניתן היה למנוע אילו עמד לימינם של ראשי הממשלות יועץ מודיעין בכיר, שעה שהממשלה נקראה להעריך את הסכנות של מלחמת יום הכיפורים, את הסיכויים של מלחמת לבנון או פרשיות כגון 'אירנגייט' או הפעלתו של יונתן פולארד, שהרי גם יועץ בכיר אינו אלא בן תמותה וגם הוא עשוי לשגות. אך העובדה שראשי ממשלות ישראל נמנעו עד עצם היום הזה מליישם את המלצות ועדת 'שרף-ידין' אכן ראויה לביקורתו של הראל. אלא שהסיפור כפי שמסופר בידי הראל עצמו מעלה בלב הקורא את החשד שמא לו עצמו יד בכך. פרשת התפטרותו השנייה של הראל, תשעה חודשים בלבד לאחר שהתמנה יועץ לאשכול, לא נהירה די הצורך משום שפרטי אותו 'עסק ביש' שהביא להתפטרותו אינם חשופים דיים, אולם ייתכן שהוא עצמו לא מצא דרכים ראויות לקיים

את המשרה שהוטלה עליו, ואין הוא נקי מן האחריות לכך שהניסיון הראשון והיחיד עד כה לקיימה לא עלה יפה.

בהקדמה לספרו כותב הראל: 'אסור בתכלית האיסור שהמודיעין במדינה דמוקרטית יקבע מדיניות'. אף על פי כן קשה להשתחרר מן הרושם שהתפטרותו הראשונה בשל חילוקי הדעות בינו לבין בן-גוריון בפרשת המדענים הגרמנים במצרים, בין אם במזיד ובין אם בשוגג, היתה התערבות בקביעת המדיניות. במקום אחר טוען הראל: 'ראיתי בהתפטרותי פעולה לגיטימית במשטר דמוקרטי ... התפטרות במקרה כזה אינה רק זכותו של עובד מדינה בכיר, היא גם חובתו'. אולם זוהי אינה אלא היתממות, שהרי גם מדבריו עולה בבהירות שלהתפטרותו היו ממדים אשר חרגו מעבר לשאלת המחלוקת על הערכת המודיעין. ברור לחלוטין שבן-גוריון עמד באותה עת מול קואליציה שביקשה להיפטר ממנו מטעמים שלא היה להם כל קשר עם פרשת המדענים הגרמנים. אין להניח שהראל לא היה מודע למשמעות התפטרותו ולפיכך אין מנוס מן המסקנה שחרף נאמנותו ללא סייג לבן-גוריון במשך כל שנות שירותו, העדיף הפעם להצטרף אל מבקשי נפשו דווקא בשעות הקשות ביותר בקריירה המדינית שלו. העובדה שהראל סבר שבן-גוריון הוטעה בידי כת יועצים-רועצים והעובדה שבן-גוריון לא זכר לו את עוונותיו אינה פוטרת את הקורא מן התמיהה מה מצא הראל להתפטר בדרך שהביאה גם לסוף הקריירה המפוארת של רבו. להתפטרותם של נושאי תפקידים רמים, כגון הרמטכ"ל, מפכ"ל המשטרה והממונה על שירותי המודיעין, לא יכולה להיות משמעות פשטנית של התנגשות בין המצפון האישי וחובת הנאמנות הציבורית, שכן תמיד יש לה השלכות מדיניות וציבוריות מרחיקות לכת. גם מבחינה זו אין לנושאי תפקידים אלה הזכות לשיקול פרטי טהור.

מדוע חזר בן-גוריון, למרות הכול, והפגין ידידות כה נוגעת ללב כלפי אדם אשר נטש אותו ברגעיו הקשים? הראל מספר שבשנת 1966 שלח לו בן-גוריון תצלום בליווי הקדשה: 'לאיסר הראל, נאמן ביטחון המדינה, כבודה וסודותיה'. ניתן להניח שלבן-גוריון היתה די גדלות נפש לשקול בראש ובראשונה את השירות ברוך הכשרון, הנאמן לעילא ולעילא ורב ההצלחות ששירת איסר הראל את מדינת ישראל במשך שנים כה רבות חרף אי ההבנה האחת שהעכירה את סוף עבודתם המשותפת, ולזכור לו רק את 'חסד נעוריו'. אפילו הקורא הביקורתי ביותר אינו יכול שלא להתרשם בצורה דומה. הראל מצטייר לעינינו כאיש אמביציוזי, נוקשה למדי, לעתים קיצוני ופשטני בדעותיו ולא פעם קנטרני בפולמוסיו, אך אמיץ, קר רוח בעתות משבר, ישר בדרכו, נאמן ללא סייג ליעודו ובעל מעוף היאה לתפקידו הרם והקשה.

עם תום הקריאה בספרו חייב הקורא להוסיף לשבחי האופי האלה דבר נוסף. טענתו של הראל שהשיקול המוסרי עמד תמיד לנגד עיניו נראית לנו אמינה. הראל מתאר כיצד נטעו בו מראות החרדה שלהם היה עד בימי המהפכה הבולשביקית ברוסיה 'רתיעה מגילויים של שרירות ואלימות' ועוררו בו התנגדות עמוקה 'לאי צדק ביחסים בין הממסד לבין האזרח ובין אדם לחברו' ויצרו אצלו 'מחסום גבוה מפני כל אפשרות של היסחפות מסוכנת'. מי שממונה על שירותים חשאיים עומד יום יום בפני פיתויים ואתגרים שבהם יש לשיקול המוסרי והאנושי חשיבות מרכזית. מכל הפרשיות שמגולל בפנינו הראל ניכרים דברי אמת. מי שעמד בראש הביון הישראלי בשנות החמישים אכן

הונחה בידי אותה הנחיה המהווה בחשבון אחרון את הביטחון העיקרי ששירותי הביטחון ישרתו נאמנה את המשטר הדמוקרטי ולא יסייעו לכרסומו. ייתכן שבסופו של דבר עושה איסר הראל עוול לעצמו במטר הפרסומים שהוא משפיע עלינו. שהרי מטעמי סודיות ניתן לו לתאר ולדון רק באותן פרשיות שכבר נחשפו לציבור בלאו הכי, והללו הן על פי רוב פרשיות הכרוכות בכישלונות או בעניינים שהיו שנויים במחלוקת או שהיו שוליים למדי במסכת פעולותיה של מערכת הביון והביטחון הפנימי של ישראל. נקל לשער כמה הצלחות נשארו עלומות גם לאחר חשיפותיו של הראל. העבודה העצומה ששירותי המודיעין הישראלי עשו ושבה יש לאיסר הראל חלק כה רב תישאר חסויה עוד שנים רבות. גם במבט לאחור תישאר פרשת הנער 'יס'לה שוכמאכר פרשה שולית בלבד, גם אם נקבל את הטיעון המוסרי והעקרוני בכל הנוגע לחובתה של מדינה להגן על זכויותיו וביטחונו של אחרון אורחיה. לפרשת אייכמן היתה כמובן חשיבות ציבורית מפליגה, אך גם היא לא היתה שייכת לדרך המלך של שירותי ביון ממלכתיים. גם חשיבותה של 'פרשת לבון' אינה נובעת מאותו מחדל אווילי שאת סבלו נשאו באומץ כה רב קומץ נאשמי קאהיר. הפרשה הזו התחוללה בראשית שנות השישים ושייכת לתולדותיה של המערכה המפלגתית שאותה היא שינתה לכלי הכר. גם 'עסק הביש' שבגיננו התפטר הראל מתפקידו כיועץ ראש הממשלה לא היה פרשה מרכזית בתולדותיה של מדינת ישראל. אך דווקא עניינים אלה, המגרים את הדמיון, תופסים את רוב עמודיו של הספר. יש לקוות שההיסטוריונים של תולדות מדינת ישראל לא יתפתו לייחס לכל אלה משקל בלתי פרופורציוני ויעסקו באותם עניינים שעיצבו בפועל את הקורות וגיבשו את גורלה של המדינה. אף על פי כן לא נותר לנו אלא להודות לאיסר הראל על שריכזו לתשומת לבנו את אותם העניינים שחשיפתם התאפשרה והעמיד לפנינו כמה סוגיות עקרוניות שיש לשוב ולדון בהן בכל דור ודור. ייתכן שמן הראוי לחקוק על שולחנו של כל איש ציבור בישראל של ימינו את המשפט המוחץ של איסר הראל: 'אין כל צידוק להפרת החוק על מנת להגן על החוק.'

מרדכי בריאון

על ספרו של אברהם ב' יהושע, הקיר וההדר: מציאותו הלא־ספרותית של הסופר בישראל, זמורה־ביתן, תל אביב 1989

א"ב יהושע אינו רק אחד מטובי הסופרים בישראל של דורנו, הוא גם הוגה דעות מקורי ונועז שלא נרתע מלגייס את קולמוסו למאבקים רעיוניים העומדים במרכז חיינו הציבוריים. הקיר וההדר הוא אסופה מרתקת ומגרה מפירות אותם מאבקים שיהושע ניהל בשנים האחרונות. אלה הם מאמרים שהוגדרו בידי הסופר כנמצאים מחוץ למסגרת עבודתו הספרותית המובהקת. א"ב יהושע אף מדגיש שהוא רואה סתירה בין דרישותיה של פעילותו החוץ ספרותית לבין צורכי יצירתו האמנותית: 'המשכיר את עטו לעניינים שבאופן מובהק אינם ספרותיים מסכן את יצירתו.' אף על פי כן, יחד עם

הציבור כולו הוא מרגיש שאנו נמצאים 'על פי תהום, והאשליה המתוקה שתהום זו תתמלא מתוך עצמה ... התנפצה. יותר ויותר מתברר – או שניפול לתהום או שנקפוף מעליה'. נוצרים בקרבנו מעין געגועים לנביא, ו'בתהליך הנבואי העובר היום על מדינת ישראל משתלב אם כן גם הסופר'. יהושע חש שהוא נקרא ואף מוכן להשתלב באותו 'תהליך' שבעיניו 'זוהי הליכה בעיניים פקוחות לקיפוחה של היצירה'.¹

חלק גדול מן האסופה נסב סביב שלוש מחלוקות מרכזיות שאליהן נקלע א"ב יהושע, או נכון יותר לומר קלע את עצמו בשנים האחרונות. הראשונה קשורה בשאלת מעמדה של הציונות ותקפותה של שלילת הגולה בימינו. השנייה קשורה ל'ריב' הרעיוני שפרץ בין יהושע לבין הסופר הישראלי-פלסטיני אנטון שמאס. והשלישית התעוררה בעקבות פנייה פומבית שהפנו הסופרים ס' יזר, עמוס עוז וא"ב יהושע אל מפלגת השמאל הציוני להצטרף אל ממשלת האחדות הלאומית שהתגבשה לאחר הבחירות בקיץ 1984. אל שלוש המחלוקות הללו נחזור להלן ביתר פירוט, אולם באסופה אצור שפע של נושאים אחרים, מעניינים הקשורים בשאלות האתוס הלאומי שלנו כגון מיתוס מצדה, לקחי השואה או מצב הרוח הלאומי ששרר בישראל בעקבות מלחמת יום הכיפורים, דרך נושאים בעלי משמעות אוניברסלית כגון מעמדו של היחיד בעולם ועמדתו אל מול פני האלוהים, אחריותו של הסופר למלים הנאמרות והנכתבות ודברים הקשורים בדרכי כתיבת פרוזה, ועד לעניינים של מדיניות עכשווית. בספר יש גם ממד נוגע ללב של חשיפה עצמית כנה וגלוית לב. כך למשל כאשר הסופר מנסה לגלות טפח ולכסות טפחים בכל הקשור לרגשי הוקרתו העמוקה לחלקה של רעייתו רבקה בתהליך יצירתו על ידי מטאפורה על אשתו של י"ח ברנר.

מבין דפי הספר נשקפת אלינו דמות יפה ומצודדת של אדם המקפל באישיותו, בדרך אורגנית שאין להפריד בין מרכיביה השונים, ערכי מוסר ותרבות כלליים ואיכות ישראלית מכאן ומעכשיו. הוא ניגש לבעיות מוסר מתוך עמדה חסרת פשרות וללא מריחות וויתורים שבחולשת הדעת. כך למשל אין הוא מוכן לוותר לאלו המנסים לתלות את השואה בדטרמיניזם הנובע מן האופי הגרמני והיה חבוי כביכול בתרבות הגרמנים מקדמותה. בגישה זו הוא רואה שתי פרכות: השואה אינה תקרית של ההיסטוריה הגרמנית הספציפית אלא 'פרי באושים של מחלה אנושית מאוד, שבמקרה היסטורי זה הגרמנים הם שחלו בה'.² ואין לשחרר איש מן האחריות המחייבת כל עם וכל דור לעמוד על המשמר מפני התפרצות המחלה הזו; לא כל שכן את הגרמנים עצמם אין הוא מוכן לשחרר מן האחריות למעשיהם משום ש'מעשיהם לא גולדו מדחיפה של גורל סתום והכרחי, אלא בגלל בחירתם, שנעשתה מתוך רצונם ושיקול דעתם'.³

בדברים שנשא בשבחו של פרופ' ישעיהו ליבוביץ אין הוא נזקק לקרבה שבהשקפותיהם בענייני מדינה, אלא דווקא לממד מוסרי עקרוני. 'הוכחת והאדרת את מושג האדם' הוא אומר למלומד הלוחמני. ולמרות הפער הנפער לעתים כה קרובות בין אדם מאמין מסוגו של פרופ' ליבוביץ לבין החילוניות המובהקת שלו עצמו, מוצא יהושע שדווקא בעל האמונה העזה והבלתי מותנית משרטט אדם ש'צריך לעמוד כל הזמן במבחן', אדם 'שבחר בין טוב לרע'. מתוך פרספקטיבה הומניסטית זו מגלה יהושע את 'תפקידו האמיתי של האלוהים' שאותו מגדיר הפרופסור הקשיש כאלוהים שאינו 'צריך להסביר את העולם, כלפיו צריכה להיות רק אהבה בלי סיכוי, משמעת בלי שכר או היענות'.⁴

בשביל א"ב יהושע תמיד יהיה 'המצב האנושי' שלו מצב ישראלי. בענייני דיומא כמו גם בהתנצחויות אידיאולוגיות הוא תמיד ניצב 'מבפנים', לעולם לא 'מבחוץ'. והפנים שאליו הוא שייך בלהט הוא הקהילה הציונית של ישראל. אך השתייכותו לאותה קהילה אינה גורעת מיכולתו לראות את מצבנו הלאומי, הן כלפי ערביי ישראל והן כלפי חוץ, מתוך ריאליזם נוקב, לעתים עד לכאב. הוא מביט הישר אל המראה גם בשעות הקשות של הדכדוך שלתוכו שקענו לאחר מלחמת יום הכיפורים, ואף שהשלוש נראה כ'מטרה הלאומית מספר אחת' אין הוא מוכן להשלות איש: 'אין שלום אבסולוטי, אין שלום נצחי, יש רק שלום אנושי, עמוק פחות או יותר, שביר יותר או פחות, שבנוי גם על פיסת נייר וגם על מערכת יחסים ענפה פחות או יותר. אין שלום בלי סיכונים, אין שלום עם פוליסת ביטוח.⁵ בפגישה כואבת עם סופרים פלסטינים אורחי ישראל הוא מבחין ללא כחל ושרק בהעדר הסימטריה בין שני הצדדים: 'אנחנו היינו אלה שחזרנו לדבר על העיקרון והם שדיברו על הפרטים', הוא מספר. הוא גם מבחין היטב 'מה קשה השנאה הסובבת אותנו', ועם זאת הוא תובע להבחין בכך שיש 'דרגות של קיצוניות, לדעת שישנה אולי עמדה אחת של קיצוניות אשר ממנה תוכל לצמוח ההידברות. עמדה שיש בה מספיק גאווה לאומית לוחמת ערבית כדי לזכות באמון מצד הערבים, אבל שיש בה מספיק ריאליזם והכרה ממשית את מדינת ישראל כדי לוותר על שגינות מסוכנים'.⁶

• • •

בקיץ 1984, לאחר ששמעון פרס הצליח להקים ממשלת אחדות לאומית ביחד עם הליכוד, יצא א"ב יהושע יחד עם ס' יזהר ועמוס עוז בקריאה למפלגות השמאל הציוני רצ ומפ"ם להצטרף לממשלה. קריאה פומבית זו העלתה על הסופרים את חמת ידידיהם בשמאל. התגובה הזו מילאה את יהושע מרירות על 'הסגנון שנוקט [השמאל] בוויכוחים הפנימיים' על 'העלבונות ששפכו' עליו ועל חבריו. 'נותנים לך הרגשה שאם אתה סוטה שני מילימטרים מאיזו מוסכמה מאובנת וכבר אתה נידון כמו פושע'. אף על פי כן מתעקש יהושע להגדיר את עצמו בדבקות כאיש השמאל: 'אני מרגיש את עצמי מחויל לקבוצת השמאל הישועית הזאת', הוא מתוודה בפני ירון לונדון שראיין אותו. אבל גם ככה אין הוא מוכן להתייצב מנגד, אין הוא מוכן לצאת אל מחוץ למחנה. הוא מבקש להיות 'שמאל קונסטרוקטיבי' וזה אומר לדידו 'ליטול אחריות. השתתפות ברקמת החיים ולא עוד רק עמידה מן הצד וביקורת ארסית'.⁷

ניתן לשער שרבים מחבריו של א"ב יהושע בשמאל מסכימים עם דבריו במובנם העקרוני, כלומר יסכימו עם הצורך לפעול 'מבפנים' ובאורח קונסטרוקטיבי, אלא שאין זה פוטר אותנו מן הוויכוח שהתגלע, שהרי במדינה דמוקרטית גם אופוזיציה פרלמנטרית משתתפת ברקמת החיים וממלאת תפקיד חיוני. היום נתונה לנו מידה מסוימת של פרספקטיבה, ונראה שניתן כבר לסכם ולומר שממשלת האחדות הלאומית של שנת 1984 היתה כלתי נמנעת ואולי היתה גם רע שאין לגנותו, משום שבדיעבד היא קצרה מספר הישגים מרשימים כגון הנסיגה מלבנון ועצירת האינפלציה הדוהרת. אך ניתן גם לומר, שדווקא הישארותן של רצ ומפ"ם באופוזיציה שמרה על הפונקציה ההכרחית של אופוזיציה 'קונסטרוקטיבית' ונשאה את דגלי האלטרנטיבות המדיניות

שבהן דבק גם יהושע כאשר מהמערך נמנעה האפשרות לומר דברים בצלילות מחמת שותפותו הכפויה עם הליכוד. אחרי הכול כדאי לזכור ששמעון פרס עצמו לא היה כה להוט לשתף את רצו ואת מפ"ם בממשלתו.

• • •

כותרת המשנה של הספר, כשמו של אחד המאמרים הכלולים בו, היא 'מציאותו הלא-ספרותית של הסופר בישראל'. כותרת זו באה ללמדנו לא רק שהסופר מבקש לסייג אסיף זה משאר יצירתו הספרותית, אלא גם לתבוע לעצמו זכות להביע את דעותיו בעניינים אחרים ובכלי ביטוי אחרים. אולם קריאה בדפי ספרו מגלה לנו עד מהרה, שגם כאשר מניח יהושע מידיו את קולמוס הפרוואיקון ונוטל לידיו כלי נשק אחרים למאבק רעיוני או מדיני, הוא נשאר סופר בכל רמ"ח ביטויו ושס"ה נימוקיו. להשראה האמנותית ולתנופה הרגשית העזה המלוות את הסופר כאשר הוא יוצא לנהל קרבות בחזיתות אחרות נודעים יתרונות גדולים, אך לפתחם רובצות גם מהמורות שלא תמיד הוא מצליח להתחמק מהן. עוצמת הביטוי והמיית הלב הופכים את הגיגיו לעתים קרובות לחצי קרב חדים וחודרי בטן, אך גורמים לו לעתים להיסחף אחר מטאפורות העשויות לגרוע מחדות ההיגיון הנדרש בדיון עיוני שבו יש להעמיד לצדם של ערכים גם ראייה מפוכחת של תהליכים היסטוריים ותופעות מורכבות.

א"ב יהושע ניהל בשורה של מאמרים וראיונות מאבק נוקב עם עמיתו הסופר הפלסטיני-ישראלי אנטון שמאס. הוויכוח נסב סביב שאלת זהותה של מדינת ישראל. יהושע, כמו גם כותב שורות אלה, סבור שיש ליהודי ישראל הזכות להגדיר את המדינה כמדינה יהודית 'כשם שדנמרק היא דנית ונורווגיה היא נורווגית'. הגדרה זו מביאה את יהושע מתוך חיוב ההיגיון לומר לאנטון שמאס הפלסטיני 'אתה כאן מיעוט, ותישאר מיעוט', ולהגן בתוקף על זכותה של ישראל לדבוק בחוק השבות. אלא שבשלב זה נסחף יהושע אחר רגשותיו וחורג מתחומי ההיגיון שלו עצמו. הוא מתריס נגד שמאס ואומר לו 'אם אתה רוצה את הזהות המלאה שלך ... קום קח את מטלטליך ועקור מאה מטרים מזרחה, אל המדינה הפלסטינית העצמאית שתשכון לצד ישראל'.⁸ הביטוי הזה היה אומלל ולו רק בגלל האסוציאציה הבלתי נמנעת לתורת הטרנספר שהחלה פושה בקרבנו באותם הימים. אין ספק שא"ב יהושע נקי לחלוטין מתורת בלע זו, אך בוויכוחים ציבוריים אנו חייבים באחריות גם למה שמשמע מתוך דברינו באקראי ועלול להתפרש מהם, גם כאשר אין אנו מתכוונים לכך כלל וכלל. אולם טעותו המהותית של יהושע קשורה באי הבנת משמעות זכותם של ערביי ישראל לזהותם הם. בדברי תגובתו מלגלג יהושע על הכותרת שנתן עיתון כל העיר תחת תמונתו של אנטון שמאס 'אין אני רוצה ללכת מארצ', וטוען ששמאס צריך היה לומר: 'אין אני רוצה ללכת ממדינת האהובה, מדינת ישראל הגזענית עם חוק השבות'.⁹ תגובה זו פגומה מכול וכול, משום שלאנטון שמאס כמו לשאר הפלסטינים אזרחי ישראל עומדת הזכות לטעון שישאלה היא ארצם גם אם אין הם מאושרים מן העובדה שזוהי מדינה יהודית. היהודים סבלו דיים מהגדרות סוחפות בדבר משמעותה של הנאמנות האזרחית. מותר לאזרח המקיים את כל הנדרש ממנו לפי החוק ומקבל ביסודה את עצם המסגרת המדינית שבה הוא חי לחוש נאמנות גם לעניינים אחרים ואפילו לקיבוצים דתיים, אתניים ואידיאולוגיים אחרים. זכותם של

מיעוטים אינה מתמצה בזכויות האזרח ואף לא רק בזכות האוטונומיה התרבותית שצריכה לעמוד להם. יש להם גם זכות מלאה להגדיר את נאמנותם למדינה גם אם לא יישבעו אמונים לעקרונות הציונות. אפילו בית הדין הגבוה לצדק כבר פסק, שהתנגדותה של התנועה המתקדמת לשלום לחוק השבות אינה פוסלת אותה מלהשתתף במשחק הפוליטי והפרלמנטרי. רק שני שופטים, שספק אם א"ב יהושע חפץ להיספח לעולמם הרוחני, חיוו דעת מיעוט נגד עיקרון בסיסי זה של כל דמוקרטיה מודרנית הראויה לשמה.

• • •

המחלוקת השלישית שאליה חוזר א"ב יהושע בספרו הקיר וההר אינה חדשה לנו. לפני כעשר שנים פרסם יהושע ספר קטן ממדים אך רחב יריעה בשם בזכות הנורמאליות שעורר בומונו מחלוקת סוערת למדי.¹⁰ ספר זה עסק בנושאים אחדים, אך עיקרו היה אינטרפרטציה מקורית של מהלך ההיסטוריה היהודית, דיון מחדש במהותה של הציונות ובשאלת יחסנו אל הגולה. מאז המשיך יהושע להטיף את תורתו הציונית בלהט ובאמונה עזה באוזני כל מי שרצה לשמוע ואף באוזניהם של אלו שהדברים הרגיזו אותם עד מאוד כגון יהודי הגולה. אך טבעי הוא שגם באסופה שלפנינו הוא חוזר לנושא החביב עליו ושהוא ללא ספק רואה לעצמו חובה קדושה להיאבק עליו. כבר נדרשתי לעניין זה מעל במות אחרות,¹¹ ויקצר כאן המצע מהכיל. נסתפק רק באזכור המחלוקת ובכמה הערות קצרות.

נדמה שהמניע הבולט של יהושע לפתוח במסעו לחידושה של הציונות הקלאסית בקרבנו קשור בכאב העמוק שהוא חש לנוכח תופעת הירידה. גם במאמר הנושא את שם ספרו הראשון¹² הוא חוזר ומזכיר לנו, 'כי העובדה שהישראלי מעמיד את זהותו רק על המרכיב היהודי המסורתי היא נוסחה טובה לירידה'. דא עקא שכל הסקרים והמחקרים שעסקו ביורדים אינם מאששים סברה זו. חוצות קווינס ולוס אנג'לס מלאים ישראלים לאומיים-חילוניים שזיקתם ליהדות המסורתית קלושה עד מאוד ואפילו בעת ישיבתם בגלות יכולים רובם ככולם להזדהות דווקא עם קריאתו של יהושע 'אני ישראלי!' ולחוש את אותה 'ישראליות' שלה מטיף יהושע. גם בהיות היורד מנותק מארצו, משפתו, מהמסגרת הטוטאלית של בני עמו/ אין הוא 'הופך יהודי' כסברתו של יהושע¹³ אלא ההפך, הוא נשאר זר ומנוכר לא רק למסורת ישראל אלא גם לקהילות ישראל שבגולה. היכרותי עם תופעת הירידה הביאה אותי למסקנה הפוכה: החינוך הציוני הקלאסי, אשר שולט על מערכת החינוך החילוני במדינה, ניער את הנוער שלנו מרוב שורשיו התרבותיים ויצר אדם דו-ממדי שכל רוח מצויה מטלטלת אותו. יתר על כן אין הוא מסוגל אף לחוש את ייסורי הגלות, הידועים רק למי שיודע מהי באמת מולדת, לא רק במונחים של הרים וגבעות אלא בראש ובראשונה במונחים של קהילה ורקמות של תרבות.

במאבקו נגד היהדות הגלותית חוזר יהושע לתיוזה ההיסטוריוגרפית החביבה עליו בדבר ההלחמה המסוכנת שנעשתה במעמד הר סיני בין הדת ללאומיות. זוהי כמוכן מטאפורה ספרותית, שהרי בסיני לא נעשתה שום הלחמה, והיהדות כפי שאנו מכירים אותה היום נוצרה בשלהי ימי הבית הראשון ובעיקר בתוככי גולת בבל. אך המטאפורה

הזו מדגימה גם את הסכנה של שימוש ספרותי מופרז בהיסטוריה. יהושע חוזר ומתאר את הגלות כגורל שהעם היהודי בחר בו לעצמו. הוא מזכיר לנו שעוד לפני חורבן הבית השני אפשר 'כוחה של הדת בשימור העם בגולה ... לשליש מן העם לחיות במצרים ובבבל, מחוץ לארץ ישראל', והוא חוזר וטוען ש'העם גלה מן הארץ בעצמו לפני שהגלו אותו'. אולם אין זו אלא הפיכת היוצרות. מה שהדת המונותאיסטית היהודית אפשרה לעם בגלות בכל ולאחר מכן במשך כל הדורות לא היה קיום בגולה אלא פשוט קיום מעיקרו, בגולה או בכל מקום אחר. אלמלא 'מצאה [היהדות] את הנוסחה לקיום גלותי'¹⁴ היה גורל היהודים כגורל עשרות ואולי מאות עממי הזמן העתיק שעקבותיהם אבדו בין אם גלו מארצם ובין אם המשיכו לחיות על אדמתם ונכבשו בידי אחרים.

א"ב יהושע חוזר גם אל מוטיב אחר החביב עליו: 'הגדרתו של הישראלי כיהודי הטוטלי'.¹⁵ קשה לברר מדבריו מהי בדיוק משמעות אותה 'טוטליות'. אם הכוונה לכך שזהותו של הישראלי היא חד-ממדית ואילו יהודי התפוצות נושאים עליהם גם זהויות קיבוציות אחרות כגון 'אמריקנית' או 'צרפתית', מובן שהוא מתאר מצב עובדתי, אולם מה הרבנות. הרי תמיד האדם הוא סך של זהויות רבות ועובדה זו מעשירה את עולמו ולא מחלישה אותו. הישראלי של היום אינו רק 'יהודי' אלא גם ספרדי או אשכנזי, דתי או חילוני, חבר מפלגה זו או אחרת, אוהד בית"ר ירושלים או נאמן מכבי תל אביב וכיוצא באלה זהויות וזהויות רבות פנים. אם כוונתו לכך שהישראלי 'טוטלי' אינו נושא על גבו את כל סיבוכיה ופיתוליה של התפתחות התרבות היהודית וזהותו יכולה להיות יותר פשוטה ומונוליתית, גם אז יש לשאול מה הרבנות. תמהני מה מצא יהושע להתרפק על מלה שאני הייתי מנסה בכל כוחי לרחוק ממנה תק על תק פרסה.

בתורתו של יהושע טמונה אף סתירה פנימית עמוקה. באחת מההגדרות, שעמן אני מזדהה כליל, הוא אומר: 'ציוני הוא אדם המחייב את העיקרון שמדינת ישראל איננה רק מדינתם של תושביה אלא מדינתו של העם היהודי כולו'.¹⁶ דוק, אין הוא טוען שישיראל היא מדינתם של כל היהודים שיבחרו לגור בה, אלא גם של אלו שאינם בוחרים בחירה זו. במציאות של סוף המאה העשרים פירושו של דבר שגם ליהודי המערב בכלל ושל ארצות-הברית בפרט יש זכות כלשהי על ישראל, ולו רק זכות סמלית ועקרונית. מן הבחינה המוסרית יכול יהושע להתאבל על בחירתם של היהודים להישאר בגולה, אך על פי עקרון החירות, אשר לו הוא עצמו מטיף השכם והערב, הוא חייב לתת גם להם לגיטימציה כיהודים השייכים בדרכם הם לעם שעמו הוא מזדהה במידה כה רבה של להט. אין זה מקרה שדבריו של יהושע אינם נקלטים באוזני יהודי המערב. הציונות הקלאסית נולדה בנתונים היסטוריים שבהם פולמוס מן הסוג שאותו מנסה יהושע לעורר היה פולמוס אמיתי משום שהוא דן באלטרנטיבות אמיתיות שעמדו להכרעה דחופה בפני כל צעיר יהודי. מצב 'ציוני' כזה קיים היום בברית-המועצות, אך אין לו כל שחר במציאות היהודית השוררת ברוב ארצות המערב. בארצות-הברית לא קיים ולא יכול להתקיים ויכוח ציוני מן הסוג שיהושע מנסה לעורר. מן הזווית של פרברי ניו יורק ולוס אנג'לס נראה ויכוח זה פשוט אנכרוניסטי עד מאוד.

* * *

אחד המאמרים היפים ביותר בקובץ שלפנינו מנסה לעמת את חוויית הכותל המערבי

עם חווייתו של המבקר בהר הרצל. יופיו של המאמר נובע מן הסובייקטיביות שלו. בבואו לתאר ולפרש לנו את הדרך שבה פועלים שני האתרים הללו על תודעתו ודמיונו של א"ב יהושע כמטאפורות היסטוריות, הוא מגיע למיטבו כסופר. אלא שחוויית אינן עניין למחלוקת. לא נותר לי אלא להתוודות מצדי שהר הרצל אינו מעורר בלבי אף מקצתה של ההתרגשות שעוררה בי חוויית הכותל המערבי. אילו היה לי אותו כשרון שיש ליהושע הייתי מעז להעמיד מול המטאפורות שלו את אלה הצפות ועולות בי. אעז רק להעלות ברמז חלק משטף המשמעויות שעלו בלבי כאשר ניצבתי ליד הכותל ביום שלאחר הכיבוש, לפני שפרצו את הרחבה שלפניו ופגעו במידה רבה בטעמה המיוחדת. שאלתי את עצמי באותה שעה מדוע אני כה נרגש? האומנם נוגעת ללבי העובדה ששם, מעל לשורות האבנים הבלות הללו, ניצב בעבר מקדשנו ועתה הוא חרב וקרבותיו פסקו? רגשותי לא נגעו כלל למה שהיה ניצב שם בימי בית ראשון ובית שני, כאשר עם ישראל ישב על אדמתו לבטח כעם 'טוטלי'. הם נגעו דווקא לאותם דורות של יהודים שבאו הנה אחר החורבן לבכות ולהתגעגע געגוע שאין לו תכלית, געגוע לשמו. לא, ידידי יהושע, אין אני מבקש 'ללמוד מאופיו ומצורתו של הכותל משהו על בית המקדש שחרב' אלא רק על אופיו וצורתו של הכותל החרב עצמו. עם שאין חורבותיו יקרות ללב, גם ארמונותיו החדשים לא יהיו יקרים לו. אכן, 'כל מהותו של הכותל היא חסימותו', אך שמא בעידן שבו פרצנו גבולות יתר על המידה, מוטב שנזכור את מידת חסימותו של עולמנו ואת גבולות יכולתנו? אכן, הכותל משדר לנו 'שהשינוי שחל בהיסטוריה היהודית עם הקמת המדינה הוא שינוי חלקי בלבד', לא במשמעות הזויתיהם של 'נאמני הר הבית' אלא במשמעות הרבה יותר עמוקה, משום שהקמתה של מדינה אינה אלא כלי ולא תכלית, משום שהקמתה של מדינת ישראל היתה פתרון רק לחלקה של ההיסטוריה היהודית שיש לה גם ממדים אחרים ופתרונות אחרים.

הערות

1. א"ב יהושע, 'מציאותו הלא-ספרותית של הסופר בישראל', הקיר וההר, עמ' 79.
2. א"ב יהושע, 'הנאציזם - מחלה גרמנית או אוניברסלית', שם, עמ' 15.
3. שם, שם.
4. א"ב יהושע, 'כתינוק שנשבה', שם, עמ' 183.
5. א"ב יהושע, 'תשושי קרב ורעבי שלום', שם, עמ' 26.
6. א"ב יהושע, 'מפגש ללא פגישה', שם, עמ' 12.
7. א"ב יהושע, 'הקווים האדומים של השמאל הציוני', שם, עמ' 185.
8. שם, עמ' 188.
9. א"ב יהושע, 'תשובה לאנטון', שם, עמ' 202.
10. א"ב יהושע, בזכות הנורמליות, תל אביב 1980.
11. מ' בר-און, 'לקחי הציונות מן השואה', כיוונים, 11 (1981); מ' בר-און, 'לשליטת השלילה', שם, 13 (1981); מ' בר-און, 'שוליות יהודית ובעיית הזהות בגולה', גשר, 116 (קיץ תשמ"ז).

12. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', הקיר וההר, עמ' 35-64: 'ציונות תמיד: תשובה למבקרים', שם, עמ' 65-75: 'ממילכוד הזהות למלכודת הנורמאליות', שם, עמ' 142-146.
13. א"ב יהושע, 'אני ישראלי!', שם, עמ' 206-214.
14. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', שם, עמ' 51.
15. א"ב יהושע, 'ממילכוד הזהות למלכודת הנורמאליות', שם, עמ' 145.
16. א"ב יהושע, 'בזכות הנורמאליות', שם, עמ' 46.

מרדכי בריאון

על ספרה של רות בונדי, **פליקס: פנחס רוזן וזמנו**, זמורה-ביתן, תל אביב 1990

ספרה של רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, מגולל בהרחבה, ובצורה שוטפת, את פרשת חייו של פנחס רוזן, האיש שעמד משך שנים בראש המפלגה הפרוגרסיבית וכיהן כשר משפטים בכמה ממשלות ישראל.

דמותו של פנחס רוזן לא נחקקה עמוקות בתודעה הציבורית במדינת ישראל, אם משום שעמד בראש מפלגה קטנה יחסית, ששמרה בעקשנות על ייחודיותה, אם משום שדבק במשרד המשפטים (אשר 'בעיני בן-גוריון, כבעיני חבריו למפלגה, היה משרד לא חשוב במיוחד, שאפשר לתת אותו לאחת השותפות הזוטרות')¹ ואם משום שנמנע בדרך כלל ממאבק ציבורי עיקש על עמדותיו.

פנחס רוזן (שמו המקורי היה פליקס רוזנבליט, והוא עברת אותו ללא חדווה יתרה בלחצם של בן-גוריון ושרת) מקפל בתולדות חייו סיפור של נער יהודי שנולד בגרמניה בשלהי המאה שעברה וספג לתוכו את עושר התרבות הגרמנית ואת הלכות החיים השמרניות-משהו של חברה זו. במלחמת העולם הראשונה הצטרף לצבא הגרמני הלוחם בחזית המערבית, ואף זכה לאותות הצטיינות. עם עלייתו ארצה השתלב בחיים הפוליטיים במסגרת מפלגה קטנה יחסית בשם 'עליה חדשה', אשר זכתה לתמיכה בעיקר בין יוצאי גרמניה בארץ.

על רקע של אליטה פוליטית, הנשלטת רובה ככולה בידי אישים שעלו ארצה מארצות מזרח-אירופה או מברית-המועצות, ועל רקע המעמד הדומיננטי שהיה למפא"י במערכת הפוליטית בישראל, לא היה למנהיג של מפלגה קטנה יחסית סיכוי כלשהו להגיע לעמדות השפעה מכריעות בהנהגה הלאומית של מדינת ישראל (רוזן, כך מספרת המחברת, הודה בערוב ימיו כי 'בנעוריו חלם להיות אולי ראש ממשלה, אולי גנרל במדינה היהודית')².

יתר על כן, רמת הלכידות הגבוהה של הרוב המכריע בהנהגת המדינה, ומערכת היחסים הכמעט-אינטימית שנתגבשה בין חבריה משך שנים ארוכות של פעילות משותפת, לא נתנו, למעשה, סיכוי לאישים מסוגו של פנחס רוזן להיות 'אחד משלנו', אף שדעותיו המדיניות תאמו, במידה זו או אחרת, לאלה של חיים וייצמן ושל גלריה נכבדה למדי של אישים במפא"י, ביניהם משה שרת, אליעזר קפלן, זלמן ארן, פנחס ספיר ויוסף שפרינצק.

אמנם קבוצה זו של אישים לא היתה הומוגנית, אבל היו לה מאפיינים זהים רבים. כל חברי הקבוצה החלו דרכם באירופה בראשית המאה הנוכחית. כולם נשאו עמם ניסיון מצטבר של קהילות יהודיות, אשר נאבקו קשות על הישרדותן תחת משטרים עוינים. כולם חוו, בצורה זו או אחרת, את מוראותיה של מלחמת העולם הראשונה ומלחמת העולם השנייה וכן את השואה. אין ספק כי חוויות אלה השפיעו בצורה מכרעת על עיצוב תפיסות עולמם.

במערכת הפוליטית של מדינת ישראל ייצגה קבוצה זו מגמה מדינית מתונה ('יונית' בלשון ימינו). תפיסותיה ועמדותיה כתחום המדיני והביטחוני הושפעו במידה רבה מהערכתה את דלות כוחה של מדינת ישראל מול אויביה החיצוניים ואת מעמדה הרופס בזירה הבינלאומית.

חברי קבוצה זו האמינו, כי הכורח שלנו להילחם ללא לאות על עצם קיומנו והישרדותנו במערכת הכופה עלינו כללי משחק אכזריים מחייב אותנו לנהוג במתינות ובוהירות מופלגת במערכת יחסינו עם גורמים חיצוניים. על כף המאזניים עומדת שאלת קיומו של היישוב היהודי בארץ־ישראל, ואולי אף עתידו של העולם היהודי בכלל, וכל צעד בלתי זהיר ובלתי מחושב עלול להמיט עלינו כליה.

פנחס רוזן היה, ללא ספק, נציג נאמן, אם כי בדרך כלל רדיקלי יותר, של קבוצה זו. בתקופה שלפני קום המדינה הוא מביע ספקות קשים לגבי יכולתו של היישוב היהודי לעמוד מול המתקפה הערבית ('את הכרות בן־גוריון שהיהודים יכולים להגן על עצמם בכוחות עצמם הגדיר פליקס כאחיות עיניים שתיחשף עד מהרה').³ הוא אף מותח ביקורת על ארצות־הברית בגלל סירובה לשלוח לארץ־ישראל יחידות צבא אשר יפקחו על ביצוע החלטת האו"ם.⁴

על רקע הערכה מחמירה זו של יחסי הכוחות בינינו לבין אויבינו ומעמדנו החלש בזירה הבינלאומית סבר רוזן, כי נגזר על מדינת ישראל לנהוג באיפוק מרבי כלפי שכנותיה, להפגין נכונות מרבית לווייתורים למען הסדר כלשהו של הסכסוך. זמן קצר לאחר ההכרזה על הקמת המדינה מביע רוזן דעה בזכות 'ירושלים בינלאומית', ובאשר לנגב הוא קובע מפורשות: 'אין חלקי עם אלה המוכנים להיהרג על הנגב. מצדי הייתי מוכן לוותר על שמונה מתוך שנים־עשר מיליון הדונאם תמורת הגליל המערבי.'⁵ על רקע זה ביטא רוזן עמדה מסויגת כלפי התביעה להכריז לאלתר על הקמת מדינה יהודית עצמאית. עם זאת, המחברת מבקשת להזים את הטענה כאילו התנגד רוזן לעצם ההכרזה על הקמת המדינה: היא כותבת: 'בפולקלור הישראלי, שלעתיים אין העובדות יכולות לו, השתרשה האגדה שרוזןבליט, באותו היום, "התנגד להקמת המדינה" – אגדה שניסה לשרש בחייו, אם כי בלי הצלחה יתרה.'⁶ המחברת קובעת, כי השאלה שעמדה, למעשה, על הפרק ערב הכרזת העצמאות היתה הצעת ארצות־הברית להסכם לשביתת נשק בחסותה, כאשר אחד התנאים שלה היה דחיית ההכרזה על הקמת המדינה. לכך הסכים רוזן, ויחד עמו – רמז, קפלן ושטרית.

לאחר שנתקבלה ההכרעה על הקמת המדינה, הצטרף רוזן לאלה שתבעו במפגיע את ציון מסגרת הגבולות של המדינה החדשה. על הפרק עמד אזכור תכנית החלוקה, מתוך הנחה כי אזכורה של תכנית זו יעניק להכרזה על הקמת המדינה לגיטימציה בינלאומית

נרחבת. בן-גוריון שלל עמדה זו מכול וכול. הוא הביא כראיה את הכרות העצמאות של ארצות-הברית, שבה לא צוינה מערכת גבולות, והטיל ספק אם הדבר מתחייב מבחינת המשפט הבינלאומי. בן-גוריון העריך, ובצדק, כי מפת גבולותיה של המדינה החדשה תיקבע, בסופו של דבר, בהתאם להישגים הצבאיים שתישיג, ולפיכך אין כל צורך להביע מחויבות כה רשמית למפת גבולות, שישראל תתקשה להתקיים במסגרתה. בהערת שוליים מספרת המחברת כי 'בערוכ ימיו הגדיר רוזן את עמדתו [בסוגיה זו] כמשגה, "כי היה מוקדם מדי לקבוע גבולות".'

מתוך שיקולים דומים למדי הצטרף רוזן לאלה בהנהגת המדינה, אשר שללו את הצעתו של בן-גוריון, בשלהי מלחמת העצמאות, ליוזם מבצע לכיבוש הר חברון וסביבות ירושלים. הוא סבר שיש בפעולות אלה התגרות מיותרת באומות העולם וסכנה של חידוש המלחמה בכל החזיתות, תוך אבדות כבדות לישראל. בכך הפך רוזן, יחד עם שרת, שותף להחלטה שקיבלה מפי בן-גוריון את הכינוי 'בכיה לזרות'.

בשנים הראשונות לקום המדינה מנהל רוזן, יחד עם שרת, מאבק עיקש במדיניות התגמול, כפי שהוצאה אל הפועל בהנחייתו של משה דיין ובתמיכתו של דוד בן-גוריון, ונגד המגמה של מלחמת מנע. עמדתו זו גרמה לא פעם לשרת עצמו מבוכה לא קטנה, שכן נוצרה מעין ברית בינו לבין מנהיג של מפלגה יריבה, כאשר הרוב המכריע במפלגתו הוא שולל את דעותיו ותומך בעמדותיו של דוד בן-גוריון. רוזן היה מודע למבוכתו של שרת, ואף תיאר אותה במלים מתוך שירו של היינה: 'אל תביכי אותי ילדה, ואל תברכי אותי לשלום בשדרות אונטר זן לינדן'.⁸

רוזן, כמוהו כשרת, תובע לפעול בדרך כוחנית אך ורק כאשר מתברר כי כלו כל הקצין, ואין כל דרך אחרת להשגת המטרה. בכל מקרה, כך גרס, פעולותינו הכוחניות חייבות להיעשות במידה ההולמת את חומרת האירועים שקדמו להפעלת הכוח ותוך התחשבות מרבית בשיקולים מדיניים ובתגובות של דעת הקהל. עלינו להקפיד הקפדה מרבית גם על אמות מידה מוסריות (במלחמת העצמאות הוא מביע דאגה מן 'הפגיעה הבלתי הומאנית בערבים וברכושם ... עלה בו החשד', כך מוסיפה המחברת, 'ששוד הרכוש הערבי נעשה במכוון, כדי להביא להעברת אוכלוסין מאונס ... אולם הוא בטח בבן-גוריון, שההתעללות בערבים, כפי שאכן אירעה במלחמה, לא נעשתה על דעתו').⁹ יחד עם זאת, רוזן, כמוהו כשרת, היה מרוחק מתפיסת עולם פציפיסטית. הוא לא שלל דרך פעולה כוחנית, ובמהלך מלחמת העצמאות הוא מביע דעתו בזכות פעולות של 'ענישה קולקטיבית': 'מותר לפוצץ בתים המשמשים עמדה לצלפים ערבים; אם הערבים מנסים לשתק את התחבורה ליהודים, מוצדק להשיב להם בשיתוק התחבורה שלהם ... כאשר הערבים נלחמים מלחמה טוטאלית, בלי להבדיל בין גברים נשים וטף, אין להאשים את אלה המשתמשים באמצעים דומים'.¹⁰

מעניינת במיוחד לקריאה בספר זה היא פרשת יחסיו הדו-ערכית של רוזן עם דוד בן-גוריון. מערכת היחסים ביניהם מתנהלת בתקופה שבה יריבים פוליטיים, גם חריפים ביותר, שומרים, לפחות כלפי חוץ, על מידה רבה של איפוק בהתבטאויותיהם, והמחלוקת האידיאולוגית והעניינית אינה מאפילה על ביטויים של הערכה הדדית האחד כלפי רעהו. המחברת מספרת:

אף שחלק עליו לעתים, גם בדברים עקרוניים וגם בעניינים טאקטיים, העריך

רוזנבליט את חזונו ועוזו רוחו של בן-גוריון ... ואת העובדה שיחסו אליו לא הושפע מן העבר – מדרישת רוזנבליט להתפטרותו [של בן-גוריון] בוועידת פאריס ב־1946 ... הוא למד להעריך את ראייתו לטווח ארוך, את כושר החלטתו, את נכונותו לקבל על עצמו אחריות בהכרעות גורליות ... בעיני אלה שלא היו שותפים להערכה העמוקה לראש הממשלה, נחשב רוזנבליט 'לאחד מחסידי בן-גוריון', כפי שכינה אותו פנחס לוביאניקר.¹¹

רוזן, כאמור, חלק על בן-גוריון כמעט בכל הנושאים המרכזיים שעמדו על הפרק בתחום המדינה-הביטחוני, אם כי הפער ההיררכי בין שניהם והשתייכותם למערכות מפלגתיות שונות לא העמידו אותם, לעתים קרובות, בעימות חזיתי. מטבע הדברים התמקדה המחלוקת בסוגיות חוץ וביטחון בין בן-גוריון לבין משה שרת, בהיותו חבר מפלגתו ובעל השפעה בלתי מבוטלת בהנהגה.

בן-גוריון סבר כי הקבוצה הפוליטית, ששרת ורוזן נמנים עם חבריה, אינה קוראת נכון את מפת יחסי הכוחות שבין מדינת ישראל לבין הכוחות החיצוניים שקמו עליה. כמי שהיה אחראי משך שנים ארוכות על מדיניות הביטחון של ישראל, היה בן-גוריון מודע היטב ליחסי הכוחות הממשיים בין מדינת ישראל לבין אויבותיה. יחד עם זאת סבר, כי עוצמתה של אומה אינה נתון קבוע, אלא מותנית במידה רבה בשאלת המטרה שאליה היא חותרת.

ביישוב היהודי, כך האמין בן-גוריון, אצורים כוחות רבי עוצמה, שלא ניתן להעריכם מראש; אם תוצב לפניו מטרה להגשמה, יוכל הוא להוציא אל הפועל את הכוחות הטמונים בו, ולהפכם לעוצמה שיקשה לגבור עליה. באחד מנאומיו, בעיצומה של מלחמת העצמאות, אומר בן-גוריון דברים מפורשים בהקשר זה:

שום מומחה לא יגדיר מראש מהי יכולתנו המלחמתית. אין זו יכולת נתונה וקצובה מראש. יכולת זו, בלי ספק, מוגבלת, אבל גודלה תלוי הרבה במטרות המלחמה. הדבר שעליו אנו נלחמים קובע מידות היכולת – מטרה מצומצמת, מצמצמת יכולתנו, מטרה מורחבת – מרחיבה ... את המטרה יתווה רצוננו הציוני, ובגודל הרצון – תלוי גודל הכוח.¹²

בהתייחסויותיו למעמדה של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית מבטא גם בן-גוריון מודעות עמוקה לחולשתה של ישראל אל מול המעצמות הגדולות. ואולם גם כאן האמין, כי אין עובדה זו חייבת להוביל אותנו לתחושה של נחיתות בהתייחסויותינו כלפי המערכת הבינלאומית ולהשלמה עם ניסיונות להכתיב לנו עמדות שאינן עולות בקנה אחד עם האינטרסים החיוניים שלנו.

ראייה זו של בן-גוריון את עוצמתה היחסית של מדינת ישראל בזירה הבינלאומית נגזרת, בראש ובראשונה, מן ההכרה כי כאן, בארץ-ישראל, אנו נאבקים על עצם קיומנו; זאת, כאשר מבחינת המעצמות שאלת ארץ-ישראל מבטאת, למעשה, מאבק על אינטרסים מוגדרים ותו לא. מהות האינטרס שעליו היא נלחמת היא שמעמידה אפוא את מדינת ישראל כבעלת עוצמה עדיפה בחלק זה של העולם. באחד ממכתביו אומר בן-גוריון בהקשר זה:

אין, לדעתי, אשליה גדולה מזו מראות העם היהודי גורם פוליטי עולמי, המכריע

את דרכן של מדינות גדולות כמו אנגליה. אבל יש חוג עניינים, שכוחנו בהם הוא יותר גדול אפילו מכוחן של מדינות גדולות. אם העניין אינו שאלת חיים של אנגליה, ואינו שאלת חיים של עם אחר, אבל גורל קיומנו-אנו תלוי כולו בעניין זה, הרי כוחנו-אנו בעניין זה הוא גדול משל אחרים, ורצוננו ויכולתנו בעניין זה הם המכריעים.¹³

אין ספק כי המתיחות בין שני אישים אלה הגיעה לשיא עם פרסום מסקנות ועדת השבעה, שבראשה עמד פנחס רוזן, ובין חבריה נמנו לוי אשכול, יצחק בן-אהרון, ישראל ברזילי, בנימין מינץ, משה חיים שפירא ובכור שלום שטרית. ועדה זו נועדה לבחון את פרשת 'עסק הביש' שהסעירה את המדינה משך שנים ארוכות. דוד בן-גוריון סבר כי הוועדה חרגה מתחום סמכותה בכך ששמה עצמה כמוסד שיפוטי. הוא טען כי מסקנותיה נגועות ב'משוא פנים, עיוות דיון וחצאי אמת'.¹⁴

רוזן, מטבע הדברים, נפגע קשות מביקורתו של בן-גוריון. רוזן, כפי שמעידה המחברת, לא נפגע מכך שבן-גוריון חלק על מסקנות ועדת השבעה – כאדם סובלני וליברלי ראה בכך, בוודאי, תופעה טבעית, לגיטימית ואף רצויה. אולם הוא נפגע בשל העובדה שבן-גוריון העמיד בספק את יושרו וכוונתו, והאשימו בפומבי בהטיית משפט: 'היתה זו הפעם היחידה', כותבת המחברת, 'שחיים כהן ראה אותו בוכה'.¹⁵ בעקבות תגובותיו של רוזן שיגר אליו בן-גוריון מכתב התנצלות, ובו הבהיר כי לא התכוון להטיל דופי ביושרו. עם זאת, לא חזר בו מהתקפותיו על מסקנות הוועדה שבראשה עמד רוזן. אולם, כך טען, רוזן הוטעה 'על-ידי בעלי האינטרסים האישיים והמפלגתיים שפעלו מאחורי הקלעים'.¹⁶

בסכמה סוגיה זו נוטה המחברת, ככל הנראה, לקבל, בהסתייגות אמנם, את ביקורתו של בן-גוריון על מסקנות ועדת השבעה. וכך היא כותבת:

אשר לרוזן, אני מוכנה לקבל את דעת חיים כהן, שפגיעת ביקורתו של בן-גוריון היתה עמוקה במיוחד, דווקא משום שהרגיש בגרעין אמת שבה; ואילמלא קיצוניות המאבק מצד בן-גוריון, והתבטאויותיו המעליבות היה, אולי, מודה בשלב כלשהו שקביעתה החד-משמעית של הוועדה היתה מוטעית.¹⁷

ספרה של רות בונדי מהווה נדבך חשוב ורב ערך לא רק להכרת אישיותו ופועלו של פנחס רוזן, אלא גם להכרת תקופה רבת עניין בתולדות הציונות, היישוב ומדינת ישראל. בעבודה הושקע, ללא ספק, מאמץ איסופי ניכר, תוך התבססות, בין השאר, על ארכיון משפחת רוזנבליט.

בפרק האחרון בספרה, תחת הכותרת: 'אחרית דבר', מבהירה המחברת את מניעיה בכתיבת הספר:

תם הספר, ולא מצאתי את שחיפשתי, כאשר החלטתי לכתוב את הביוגרפיה של פנחס רוזן – בימי התחזקות הלאומנות היהודית המיליטאנטית, הקשוחה, המשיחית: תשובה לשאלה מה קרה לציונות החילונית, ההומאנית, הסובלנית של הרצל, של וויצמן, כפי שהצטיירה בעיני יוצאי מרכז אירופה כמוני, לפני

עלייתם ארצה. ביקשתי לברר, באמצעות סיפור חייו של אחד מראשי העליה הגרמנית, למה הובסה ציונות זו.¹⁸

לטעמי, התוודות זו בספר מיותרת, ומוטב לה לולא נכתבה כלל. כתיבת ביוגרפיה צריכה להיות מטרה לעצמה, ולא על מנת למצוא תשובות לשאלות, חשובות ככל שתהיינה, שמציקות למחברת, ואולי גם לחלקים גדולים בחברה הישראלית של ימינו.

הערות

1. רות בונדי, פליקס: פנחס רוזן וזמנו, תל-אביב 1990, עמ' 386.
2. שם, עמ' 387.
3. שם, עמ' 374.
4. שם, עמ' 375.
5. שם, עמ' 399.
6. שם, עמ' 391.
7. שם, עמ' 392.
8. שם, עמ' 497.
9. שם, עמ' 399.
10. שם, עמ' 380.
11. שם, עמ' 404.
12. תיק נאומים, 3 בפברואר 1948, ארכיון בן-גוריון, המכון למורשת בן-גוריון [להלן: אב"ג].
13. תיק התכתבויות, 3 באפריל 1954, אב"ג.
14. בונדי, עמ' 551.
15. שם, עמ' 552.
16. שם, עמ' 569.
17. שם, עמ' 578.
18. שם, עמ' 588.

זכי שלום

על ספרה של ימימה רוזנטל (עורכת), **תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, 1951**, כרך ו, גנוז המדינה, ירושלים 1991

שנת 1951 היתה ציון דרך בתהליך גיבוש מדיניות החוץ של מדינת ישראל במחצית הראשונה של שנות החמישים. מדיניות החוץ החלה להשתחרר מדפוסים שהיו תוצאה של כינון המדינה ומלחמת העצמאות. מדינת ישראל החלה להתמודד עם תהליכים חדשים אשר יעצבו את מדיניות החוץ שלה בזירה הבינלאומית, במיוחד בקביעת

האוריינטציה בין המעצמות, ואשר יקבעו את יחסיה עם מדינות ערב. כרך התעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל לשנת 1951 יעורר ודאי עניין רב בקרב ההיסטוריונים והחוקרים של שנות החמישים. מכאן האתגר שעמד לפני ימימה רוזנטל בבחירת התעודות.

הכרך של שנת 1951 הוא השישי בסדרת הכרכים של תעודות למדיניות החוץ של מדינת ישראל, אשר גנזך המדינה מוציא לאור. הכרך שלפנינו מכיל 536 תעודות העוסקות במדיניות החוץ והביטחון של המדינה. כפי שהעורכת מעידה, נכללו בקובץ גם תעודות בענייני כלכלה, התפוצות והעלייה, אשר להן השלכות ישירות על מדיניות החוץ, ואשר הדיון בהם הוא במסגרת ניהולה של מדיניות זו. כמו כן כולל הקובץ תעודות הקשורות לתכנון מדיניות החוץ והדיונים הפנימיים הקשורים בכך. התעודות הובאו בסדר כרונולוגי. מלבד ההקדמה מורכב הכרך ממבוא, רשימת ארכיונים וקיצורים, רשימה ביבליוגרפית וקיצורים, רשימת תעודות, הערות עורך נספחים ותוכנם, התעודות עצמן ומפתח השמות והעניינים.

השאלה המתעוררת בעת העיון בכרך היא באיזו מידה משקף מבחר התעודות נאמנה את הנושאים המרכזיים של מדיניות החוץ בשנה הנדונה, את הקשיים, הדילמות וחילוקי הדעות סביב קביעת קו מדיני זה או אחר. בחירת התעודות מחייבת חריש עמוק בתיקי משרד החוץ וידע כללי רחב לא רק של אירועי השנה אלא גם של האירועים בשנים שלאחר קום המדינה, כולל המצב הפנימי בישראל. מתוך היכרותנו את החומר הרב שבתיקי משרד החוץ בגנזך המדינה, ניתן לומר כי העורכת עמדה במבחן זה. ימימה רוזנטל נתנה ביטוי גם לחילוקי הדעות ולביקורת שנמתחה בתוך המשרד על מדיניותו, ועל הערכת המצב של המשרד כאשר ליחסים עם מדינות ערב, או למחלוקת בין משרד הביטחון וצה"ל לבין משרד החוץ.

תרומתה של ימימה רוזנטל ניכרת בשפע 'הערות שוליים' ו'הערות עורך' שהוסיפה לתעודות. מלבד בחירת התעודות, אלה הם עיקר עבודתו ומבחנו של העורך. שני סוגי הערות אלה הופכים את התעודה (או מספר תעודות בנושא מסוים) מטקסט 'יבש' לאירוע 'היסטורי', בעל משמעות מדינית. זוהי תרומה חשובה של העורכת, המשמשת מכשיר עזר לחוקרים או למתעניינים בנושא. 'הערות השוליים' הצמודות לתעודות עצמן כוללות מידע להבהרת התעודות והארתן, לרבות הערות ביוגרפיות על האישים המוזכרים בתעודה, מראי מקום לתעודות נוספות אם מתיקי משרד החוץ ואם מארכיונים אחרים. בולט השימוש בארכיון צה"ל, בתעודות מה-PRO (Public Record Office) הבריטי, בתיעוד האמריקני המופיע ב-*FRUS (Foreign Relations of the United States)*, ביומני בן-גוריון ובחומר חסוי משיבות הממשלה. ראוי לציון היקפו הרחב של מפתח השמות והעניינים.

בנסותה לצמצם ככל האפשר את היקף התעודות, העדיפה ימימה רוזנטל לאזכר חלק מהתעודות בהערות. נראה לי שבכמה מקרים היא נטתה ליתר חומרה ועדיף היה לצרף נוסח מלא של התעודה לקובץ עצמו.

העורכת השקיעה עבודה רבה בהערות העורך, שהן סיכומי רקע להבנת אירועים חשובים אשר התייעד עצמו אינו מספיק להבהרתם, והן מעין עבודות מחקר בזעיר אנפין, אשר חוקר התקופה יכול להסתייע בהן. בסיכומים אלה נעזרה ימימה רוזנטל

בתעודות מה-PRO, ה-FRUS, מיומני בן-גוריון או מארכיון צה"ל. אין ספק שבהשוואה לכרכים של ה-FRUS, הדנים במזרח התיכון, הרי כרך התעודות שלפנינו הוא ברמה גבוהה יותר אם בהיקף התעודות ואם בטיב ההערות והערות העורך. העורכת הקדימה לתעודות מבוא הסוקר את הנושאים המרכזיים של מדיניות החוץ בשנת 1951. בסקירה זו ניסתה להיות צמודה ככל האפשר לתיעוד עצמו בלי להיכנס להערכה המחייבת מחקר מקיף של התקופה, שהוא מעבר לתיעוד של הכרך. עם זאת, גישתה לא היתה 'צמחוניית' לגמרי, והיא הרשתה לעצמה חריגות מסוימות מעיקרון בסיסי חשוב זה.

* * *

היחסים עם מדינות ערב תפסו מקום מרכזי בפעילות המדינית והעסיקו מאוד את מעצבי המדיניות. טבעי שהנושא יחרוג מעיסוקו הבלבדי של משרד החוץ מהיותו קשור קשר הדוק למדיניות הביטחון. ואמנם, זו היתה גישתה הנכונה של העורכת. עיון בתעודות מצביע לדעתי על כך שבשנה הנדונה ניכר ראשיתו של תהליך אשר יעמיד את יחסי ישראל-העולם הערבי על בסיס חדש, שיאפיין את היחסים בשנים הבאות. משמעותו של התהליך היא בהקצנת המדיניות הערבית כלפי ישראל, אם בעמדה המוצהרת ואם במעשים. שינוי ביחסים אלה בלט ב-1951 בעמדת סוריה, ירדן וגם מצרים. בעתיד ימצא תהליך זה ביטוי בהידרדרות המצב בגבולות של ארצות אלה עם ישראל.

בסקרה את היחסים עם סוריה מציינת העורכת, ובצדק, כי -

השקט היחסי שידעה ישראל בגבולותיה בשנתיים הראשונות לעצמאותה הופר באביב 1951, עם פרוץ הסכסוך הצבאי עם סוריה על ייבוש החולה. התעודות שבכרך חושפות את שלבי התהוותו של הסכסוך מזוויות ראייה שונות. בתוך כך הן מגלות הבדלי גישות וריב סמכויות בין הזרוע המדינית והצבאית בשאלות בטחוניות ומדיניות שעתידות ללוות את ישראל שנים רבות.

הסכסוך התחיל ב-4 באפריל, כאשר צה"ל שיגר סיור לאל-חמה. המטרה היתה להפגין את ריבונות ישראל על האזור המפורז הדרומי. הסורים הגיבו בחריפות. נהרגו שבעה מאנשי הסיור. ימימה רוזנטל מסכמת את התעודות בנושא, בציינה כי -

משלוח הסיור עורר ביקורת פנימית נוקבת הן בוועדת החוץ והביטחון של הכנסת והן במשרד החוץ. אנשי המשרד התרעמו על מפקדי צה"ל, שקיבלו החלטות בלא להיוועץ בהם ובלא לקחת בחשבון את התוצאות המדיניות של הכרעותיהם הצבאיות. הגיעו הדברים לידי כך ששר החוץ שרת כינה את משלוח הסיור לאל-חמה, 'מעשה נמהר ובלתי שקול' ואף האשים את מקבלי ההחלטות הצבאיות בשליחת 'האנשים בודעים למוות'. תקרית אל-חמה עולה מן המסמכים כפרשה עגומה שחשפה את המתחות בין משרד החוץ וצה"ל כבר בשנותיה הראשונות של המדינה.

גם ביחסי ישראל-ירדן חל מפנה לאחר הירצחו של המלך עבדאללה ביולי 1951. רצח המלך שם קץ למגעים שנמשכו שנים בין הסוכנות היהודית ומדינת ישראל לבין המלך.

מתחילה תקופה חדשה ביחסים שבין שתי המדינות, שבה הדיאלוג המדיני כמעט נפסק והמצב בגבול הולך ומחריף. השיחות המדיניות הישירות אמנם נמשכו במחצית הראשונה של 1951, אך לא דובר בהן על הסכם שלום אשר השיחות לגביו הגיעו למבוי סתום כבר ב־1950. השיחות נסבו בעיקר על ביצוע סעיפים 6 ו־8 של הסכם שביתת הנשק. סמלי הדבר כי הכרך נחתם בתעודה (31 בדצמבר 1951) שתוכנה שיחה בין משה ששון לבין אחמד טוקאן, נציגה הראשי של ירדן בוועדת שביתת הנשק, ובה העביר האחרון מסר מפי ראש ממשלתו תופיק אבו אל־הודא לממשלת ישראל, לפיו 'מותו של עבדאללה ועליית טלאל לשלטון לא שינו את מדיניותה והערכתה של ממשלת ירדן לגבי ישראל'.

נראה לי שגם ביחסי ישראל־מצרים החל בשנת 1951 תהליך 'התפכחות' לגבי סיכויי התקרבות כלשהי בין מצרים לישראל. על בסיס התיעוד שבכרך מציינת העורכת כי –

בן־גוריון גרס כי המפתח להסדר נמצא בידי מצרים ואת עמדתו הביע בפני פקידי מחלקת המדינה של ארצות־הברית שבראשית 1951 ביקרו במזרח התיכון. התגובות שקיבל ... לא היו מעודדות, ותאמו את מציאות היחסים בין ישראל ומצרים בוועדת שביתת הנשק.

אחד הסימנים לעתיד היחסים בין מצרים לישראל יש לראות בתהליך שבו תיהפך בעיית המעבר של סחורות ואוניות ישראליות בתעלת סואץ למרכיב חשוב ביחסים בין מצרים לישראל. אמנם ישראל זכתה בספטמבר 1951 בניצחון דיפלומטי במועצת הביטחון כאשר זו קראה למצרים לבטל את ההגבלות, אך הישג זה נשאר על הניר. המצרים טענו כי 'בינם לבין ישראל שורר מצב מלחמה, ובסגרה את התעלה משתמשת מצרים בזכותה כצד לוחם'. בכרך מספר תעודות על מגעים שקיים איש משרד החוץ שמואל דיבון עם אישים מצרים ממשפחת סראג' אל־דין (קרובי שר הפנים דאו פואד סראג' אל־דין) בפאריס, באוגוסט 1951. כמו כן נפגש עם אחמד עבוד, מגדולי אנשי הכספים במצרים. כולם הדגישו את 'גל הקיצוניות העובר על העולם הערבי' ואת 'הנשיות הקיצוניות האנטי־ישראליות במצרים'.

ביטוי נוסף לעתיד היחסים בין ישראל לארצות ערב ניתן למצוא, להערכתי, בתוצאות כינוסה של ועידת הפיוס בפאריס. הוועידה התכנסה ביוזמת ארצות־הברית בספטמבר־נובמבר 1951. וכך כותבת ימימה רוזנטל: 'סיכויי ההצלחה של הוועידה היו מעטים מלכתחילה'. לשני הצדדים, הישראלי והערבי, היו מטרות שונות. הערבים טענו כי נושא השלום אינו בתחום סמכותה של הוועידה, ועמדו על דיון בשאלת הפליטים. ישראל הגישה לוועידה נוסח לחוזה אי־התקפה. בסופו של דבר נכשלה הוועידה. תהליכים חדשים ניכרו בשנה זו ביחסיה של ישראל עם המערב. ישראל המשיכה אמנם להתלבט בשנה זו באשר לאוריינטציה שלה בין שני הגושים, אך בלטה הנטייה לעבר הגוש המערבי, תוך נקיטת מדיניות זהירה של אי הזדהות עם אף לא אחד משני הגושים. ישראל תמכה, בהסתייגות, בארצות־הברית במאבקה בקוריאה; היא גם הכירה בסין הקומוניסטית, אך נמנעה מהידוק היחסים אתה. אולם בשנה זו כבר הסתמן התהליך של התקשרות גדלה והולכת של ישראל אל מדיניותה של ארצות־הברית, כאשר ב־1951 גדל חלקה של ארצות־הברית בשיקומה הכלכלי של ישראל. וכך מסכמת ימימה רוזנטל סוגיה זו: 'בשלהי 1951 יכלה המדיניות הישראלית לזקוף לזכותה התחלה

טובה של ביסוס כלכלי ופריצת דרך לסיוע כלכלי מארצות-הברית. טבעי היה כי וושינגטון וניו-יורק ישמשו מוקד לפעילות דיפלומטית ישראלית ענפה כמעט בכל נושאי מדיניות החוץ הישראלית, לרבות בסוגיית הסכסוך הערבי-ישראלי. התעודות שבכרך מצביעות על מרכזיותו של אבא אבן בפעילות זו.

רצונו של בן-גוריון כפי שהוצג לפני גנרל רוברטסון, המפקד העליון של כוחות היבשה הבריטיים במזרח התיכון, שביקר בארץ בפברואר 1951, כי יש לבנות את יחסי ישראל-בריטניה בעת חירום לפי מתכונת היחסים הבריטית עם מדינות חבר-העמים הבריטי, לא נענה בחיוב. ישראל גם גילתה התעניינות רבה בתכנית האנגלית-אמריקנית לכינון פיקוד המזרח התיכון ובפרט בחלקה שלה בה ובשילובה במערך ההגנה של הגוש המערבי באזור, אך המערב השליך ידו על מצרים וטורקיה. מצרים הוזמנה להשתתף כמדינה מייסדת של הפיקוד המזרח-תיכוני, אך היא סירבה. ישראל הסתייגה מתכנית הפיקוד כפי שהוצגה לפניו. היא חששה מפני תגובה סובייטית עוינת ... ומפני חידוד המערכת הפנימית בישראל, כמו גם מפני דליפת מידע על צה"ל באמצעות הפיקוד ופגיעה בעצמאותה הצבאית.

אין ספק שאחד האירועים ההיסטוריים והדרמטיים בשעת 1951 היא החלטת ממשלת ישראל לבקש פיצויים מגרמניה המערבית. ימימה רוזנטל כותבת במבוא כי שנת 1951 היתה שנת הכרעה בשאלת הפיצויים מגרמניה. בראשיתה קיבלה הממשלה החלטה גורלית לפנות אל שלטונות הכיבוש בבקשת פיצויים מגרמניה. נראה לי שהתיאור 'החלטה גורלית' קצת מוגזם. אך כוונתה של העורכת היא, בוודאי, להביע את משמעותה המדינית והרגשית של החלטה זו. העורכת מציינת כי 'התעודות שלפנינו חושפות תהליך איטי, מורכב וטעון רגשות שסופו משא ומתן ישיר עם גרמניה על הסכם השילומים. ראשיתו של התהליך בהחלטת ממשלה מ-3 בינואר לפנות אל שלטונות הכיבוש'. בולטת דמותו של הקנצלר אדנאואר כמי שקידם את נושא השילומים. ב-19 באפריל הוא נפגש עם נציגים ישראלים לדון בנושא, וב-6 בדצמבר נערכה הפגישה ההיסטורית בינו לבין בן-גוריון בלונדון.

בסכמה את שנת 1951 עברה ימימה רוזנטל מתחום הסיכום התיעודי במבוא לתחום ההערכת. חריגה זו גרמה לניסוחים המחייבים מחקר מקיף הרבה מעבר לתיעוד הדיפלומטי אשר עמד לרשותה. בצדק היא מתרכזת בסיכום בסוגיית השלום בין ישראל למדינות ערב. הנושא תופס מקום חשוב לא רק בתעודות משרד החוץ אלא גם בתעודות ה-PRO וה-FRUS, ימימה רוזנטל מסתמכת גם על תיעוד זה בסכמה את הנושא. מסקנתה מהחומר היא כי 'בשנה זו לא חזק השלום לישראל ולערבים ושני הצדדים השלימו עם המצב הקיים'. קשה לקבל קביעה זו כלשונה. האם העולם הערבי השלים? הרי באותה שנה נשמעו הרבה הצהרות בדבר סיבוב שני נגד ישראל. האם בראייה היסטורית ומהכרת ההתפתחויות בסכסוך הערבי-ישראלי מאז 1951 אפשר לטעון כי מדינות ערב השלימו עם המצב הקיים?

העורכת היטיבה להדגיש את המחלוקת שנתגלעה במשרד החוץ סביב נושא השלום עם הערבים, כאשר במרכזה עמד הערביסט אליהו ששון (אז שגריר ישראל בטורקיה), שמתח ביקורת על הערכת המשרד ומדיניותו כלפי מדינות ערב ואף האשים את הנהלתו במחדלים ובמשגים. השאלה היא מדוע לא היה אליהו ששון האיש הנכון במקום הנכון

באותה תקופה. הביקורת שלו ושל אחרים במשרד החוץ מצביעה על הדילמה הקשה שבפניה עמד שר החוץ (וראשי המשרד) בבואו להתוות את המדיניות כלפי העולם הערבי בהתחשב כמובן באילוצים הפנימיים והביטחוניים.

לסיכום, פרסום כרכי תעודות למדיניות החוץ הוא מפעל חשוב של גנוך המדינה, והוא עומד בשורה אחת עם פרסומים דומים, נכבדים, של ארצות־הברית ושל צרפת, ומכמה בחינות הוא אף טוב מהם. עבודתה של ימימה רוזנטל ראויה להערכה. מורגשות היטב העבודה הרבה והמחשבה העמוקה שהושקעו בהכנת הכרך – בבחירת התעודות ובהערות השוליים והערות העורך. חבל רק שקיים פער גדול של 10 שנים בין חשיפת התעודות לציבור לבין הוצאת הכרך. אנו מקווים כי הנהלת גנוך המדינה תיתן דעתה לזרז את הוצאת הכרכים הבאים.

משה שמש

רשימת המשתתפים

המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר	אביזוהר מאיר
האוניברסיטה העברית בירושלים	אהרונסון שלמה
המרכז למורשת בן-גוריון	אורן מיכאל
המרכז למורשת בן-גוריון	בר-און מרדכי
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	בר-יוסף חמוטל
המרכז למורשת בן-גוריון	גבע ישי
המרכז למורשת בן-גוריון	גינזור פנחס
המרכז למורשת בן-גוריון	גל אלון
אוניברסיטת חיפה	גלבר יואב
האוניברסיטה העברית בירושלים	גל-נור יצחק
המכון לחקר המדבר, קריית שדה בוקר	גרינברג יצחק
המרכז למורשת בן-גוריון	היכל גבריאלה
המרכז למורשת בן-גוריון	הכהן דבורה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	טרואן אילן
האוניברסיטה העברית בירושלים	ליסק משה
אוניברסיטת תל-אביב	מינץ מתתיהו
האוניברסיטה העברית בירושלים	פורת יהושע
אוניברסיטת חיפה	פפה אילן
המרכז למורשת בן-גוריון	פרילינג טוביה
אוניברסיטת בן-גוריון בנגב	צחור זאב
המרכז למורשת בן-גוריון	צמחוני דפנה
יד בן-צבי, ירושלים	צמרת צבי
אוניברסיטת תל-אביב	קינן עירית
ירושלים	רוגל נקדימון
האוניברסיטה העברית בירושלים	שביד אליעזר
המרכז למורשת בן-גוריון	שלום זכי
המרכז למורשת בן-גוריון	שמש משה